

KARI ÇOR TİGİN YAZITI*

Cengiz ALYILMAZ**

Özet

Çin Halk Cumhuriyeti'nin eski başkenti Chang'an'da (Xi'an'da) Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemi prenslerinden Kari Çor Tigin adına hazırlanmış Çince - Türkçe ((Kök)türk harfli Uygurca) bir yazıt bulundu. Yazıtın edinilen bilgilere göre Kari Çor Tigin Uygurların Yaglakar sülalesinden, Çabis Tigin'in oğlu, Kan Tutuk'un yeğeni, Bögü Bilge Tengri Kan'ın küçük kardeşi. O, T'ang İmparatoru Tai Tsung (Dài Zōng) zamanında (794 yılının beşinci ayında) ülke içinde baş gösteren isyanları bastırmak amacıyla Chang'an'a / Xi'an'agelip imparatorluk ordusuna "sol kuvvetler komutanı" olarak katılır.

Kari Çor Tigin, henüz 20 yaşında iken 20 Mayıs 795 tarihinde Xi'an'da hastalanıp ölürl. T'ang İmparatoru Tai Tsung / Dài Zōng onun adına bugün Xi'an'ın 10 km güneybatısında bulunan Zhang Du Yuan Bölgesi'nde bir anıt mezar yapmıştır ve üzerine Çince ve Türkçe metinlerden oluşan bir yazıt koydurur.

İki bölümden oluşan yazıtın (Kök)türk harfli Uygurca bölümünde 17 satır bulunmaktadır. Bu bölümde Kari Çor Tigin'in soy kökü ve kim olduğu hakkında bilgi verilir ve onun adına T'ang / Çin imparatorunun anıt mezar yaptırdığı ve 7 Haziran 795 tarihinde ölüm töreni düzenlediği belirtilir. Yazıtın Çince bölümünde ise (Kök)türk harfli bölümdeki bilgilerin paralelinde cümlelere yer verilerek T'ang İmparatoru Dài Zōng'un kendi emrinde komutan olarak görev yapan Uygur Prensi Kari Çor Tigin'in ölümünden duyduğu üzüntü dile getirilir.

Hâlen Xi'an'daki "T'ang West Market Museum"da sergilenen Kari Çor Tigin yazımı, Çinlilerle Türkler (Uygurlar) arasındaki tarihî dostluk ilişkisini yansıtması ve çift dilli bir yazıt olması bakımından büyük önem taşır.

Bu makalede önce (Kök)türk Kağanlığı ve Ötüken Uygur Kağanlığı dönemlerinde Türk - Çin ilişkilerinin durumu dikkatlere sunulmakta; sonra da Kari Çor Tigin yazımının (Kök)türk harfli bölümü bütün yönleriyle ele alınıp incelenmektedir.

Anahtar Sözcükler: Çin Halk Cumhuriyeti, Xi'an, Ötüken Uygur Kağanlığı, Kari Çor Tigin, Kari Çor Tigin yazımı, Çince - Türkçe çift dilli yazıt, (Kök)türk harfli Uygurca yazıt.

* Atatürk Üniversitesi ile Pekin Üniversitesi arasında uluslararası kanunlar çerçevesinde imzalanan anlaşmalar gereğince yaklaşık 5 yıldan bu yana Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki (Kök)türk harfli yazıtlarla ilgili Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ, Prof. Dr. Luo XIN ve Prof. Dr. Li XIAO'nun eş başkanlıklarında uluslararası bir proje sürdürülmemektedir. Çin'deki (Kök)türk harfli yazıtların bütün yönleriyle araştırılıp incelendiği, epigrafik belgelemelerinin yapıldığı (Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ tarafından hazırlanınan) kitap yayın aşamasındadır. Kamuoyunda ve akademik ortamlarda Kari Çor Tigin yazımıyla ilgili yapılan ve bir kısmı gerçeği yansıtmayan yayınların, yorumların ve değerlendirmelerin önüne geçmek için yazının (Kök)türk harfli Uygurca kısmı ile ilgili olarak Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ tarafından hazırlanan makalenin *Uluslararası TEKE (Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim) Dergisi*nde yayımlanması Türk - Çin Bilim Heyeti tarafından kararlaştırılmıştır. Kari Çor Tigin yazımının Çince metni, bu metnin Türkçe çevirisi ve Kari Çor Tigin'in şeceresi ile ilgili olarak Prof. Dr. Luo XIN tarafından hazırlanan makalenin *Uluslararası TEKE (Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim) Dergisi*nde yayımlanmasına Türk - Çin Bilim Heyeti tarafından karar verilmiştir.

** Prof. Dr.; Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, calyilmaz@gmail.com.

KARI ÇOR TİGİN INSCRIPTION

Abstract

A Chinese - Turkish (Kök)türk letter Uigur language) inscription that prepared on behalf of Ötüken - Uigur khanate period princes Karı Çor Tigin found in the old capital Chang'an (Xi'an) of People's Republic of China. According to reports from the inscription, Karı Çor Tigin is from Uigurs Yarlakan dynasty, Çabış Tigin's son, Kan Tutuk's nephew, Bögü Bilge Tengri Kan's younger brother. He, come to in order to quell riots which began in the country to Chang'an / Xi'an participates as the imperial army "left forces commander" in T'ang Emperor Tai Tsung (Dài Zōng) time (in the fifth month of 794 year).

Karı Çor Tigin, when he was 20 years old got sick and dies in Xi'an, in 20 May 795. T'ang Emperor Tai Tsung / Dài Zōng made a mausoleum for him in Zhang Du Yuan region where today located in 10 km south-west of Xi'an and take an inscription that consist from Chinese and Turkish text on it.

There are 17 lines in (Kök)türk letter Uigur part of inscription that consist from two part. In this part, it is provides information about Karı Çor Tigin ancestry root and who is he and state which T'ang / Chinese Emperor made a mausoleum on behalf of him and held death ceremony in 7 June 795. In the Chinese part of inscription, they are given place to inscription of (Kök)türk letter in parallel of sentences is mentioned that T'ang Emperor Tai Tsung (Dài Zōng) regret as death of Uigur Prince Karı Çor Tigin who staff commander at his command.

Currently, Karı Çor Tigin inscription which exhibited at T'ang West Market Museum, Xi'an, be critically importance in terms of reflecting Chinese and Turks (Uigurs) between historical friendship relationship and being a bilingual inscription.

In this article, before status of Turk-China relationship attention served in (Kök)türk Khanate and Ötüken Uigur Khanate periods; after it is examined (Kök)türk letter part of Karı Çor Tigin inscription all its aspects.

Keywords: People's Republic of China, Xi'an, Ötüken Uigur Khanate, Karı Çor Tigin, Karı Çor Tigin inscription, Chinese-Turkish bilingual inscription, (Kök)türk letter Uigur inscription.

1. (Kök)türk Kağanlığı ve Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemlerinde Türk - Çin İlişkileri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme:

İçinde yaşadıkları evrenin birer parçası olan insanlar, (tipki diğer canlılar gibi) hayatı kalabilmek, varlıklarını ve soylarını devam ettirebilmek ve huzur içinde yaşayabilmek için türdeşleriyle ilişki kurma, paylaşma, yardımlaşma ve dayanışma gereği duymuşlardır. Aynı veya yakın coğrafyalarda yaşayan insanlar arasındaki bu amaç ve ihtiyaçlar onların mensubu bulundukları topluluklar, boylar ve devletler arasında da yakın ilişkilerin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bu ilişkilerin her zaman dostluk ve barış içinde sürdürülemediğini; zaman zaman egemenlik, güç ve çıkar ilişkileri yüzünden ciddi çekişmelere, mücadelelere ve savaşlara da neden olduğunu belirtmek gereklidir.

Eski Türk boy ve topluluklarının ve devletlerinin tarihte en sıkı ilişkide bulundukları milletlerin ve devletlerin başında da hiç kuşkusuz ki Çinliler ve Çin İmparatorluğu gelir.

Çin'in kuzeyindeki dağlık bölgelerde yaşayan Türk boy ve toplulukları hakkında, Çin kaynaklarında (özellikle Hunlardan itibaren) önemli bilgiler bulunmaktadır. Hem Çin kaynaklarındaki, hem Türk kaynaklarındaki hem de diğer paralel tarihî kaynaklardaki bilgiler, büyük bölümü konargöçer hayat süren; yerleşik dönemlerinde Ötüken'i başkent / ana idare merkezi olarak kullanan eski Türk boy ve topluluklarının, kendilerinden önce yerleşik hayata geçen ve ciddi bir tarım ve üretim toplumu olan Çinlilerle sürekli alışveriş içinde olduklarını göstermektedir:

NTYEGIR : tDYGJ : JHYGR : HSYHJ : YGR : MHEHN : ZHN : ETMNH
: NTYETTAK : xHEEH : EALF : JHDYJ : xYNI : TEHJHJMHD : YUW :
xHEEH : EALF : JYHNMNH : xYNI : TEH : JYHNMNH : HUT :
: XHYZH : xYNI : TEH : JHYZH : JAY HENNZ : XHYZH :
: xXGNGD : TEH : JYHNMNH : JYH : xYNI : TEH : JYHNMNH : YUDYU
: MHEHN : YGR : HSYHJ : YGR : tDGY : EGR : JYHNMNH :
: xHYZH : JYHNMNH : JYH : JYH : JYHNMNH : YUDYU :
: k(a)ğ(a)n : ötük(e)n : yış : ol(u)tş(a)r : ilte : bunğ ýok : ilg(e)rü : ş(a)nitung
t(e)gi : sül(e)d(i)m : t(a)luýka : kiç(i)g : t(e)gm(e)d(i)m : bir(i)g(e)rü : tokuz
ke : t(e)gi : sül(e)d(i)m : tüpütke : kiç(i)g : [t(e)glm(e)d(i)m : kuuştiğ(a)rü
üüg(tüz)] k(e)çe : t(e)m(i)r k(a)p(i)ğka : t(e)gi : sül(e)d(i)m : yır(i)ğ(a)rü
yý(i)rkuu : yiringe : t(e)gi : sül(e)d(i)m : bunça : yırke : t(e)gi : ýor(i)td(i)m
n : yışda : yig : idi ýok : (e)rm(i)s : il tuş(i)k : yir : ötük(e)n : yış (e)rm(i)s : b
l(u)tş(u)p : t(a)bğ(a)ç : boð(u)ñ birle tüz(ii)lt(ii)m (KT G 3-5).

Köl Tigin'in ölümü üzerine dönemin Çin / T'ang İmparatoru Hsuan - Tsung (Xuan Zong) tarafından yazılıp Çinli ustalar tarafından Köl Tigin yazıtının batı yüzüne işlenen Çince metinde yer alan samimi ifadeler de Çinlilerle Türkler arasındaki yakın ilişkiye ve dostluğu açıkça ortaya koyar niteliktedir (Alyılmaz, 2005: 57-68). Aşina / Aşinas / A-shi-na boyunun (Ösawa, 2011: 425-444) kontrolündeki Türk boy ve topluluklarının I. ve II. (Kök)türk Kağanlığı dönemlerinde (özellikle de Bilge Tonyukuk'un danışmanlığında Bumın Kağan, İlteriş Kağan, Kapagan Kağan ve Bilge Kağan döneminde) her türlü zorluğa ve sıkıntıya rağmen bilge ve savaşçı kağanları ve kumandanları sayesinde hem kendi topraklarında hem de sonradan elde edilen topraklarda büyük itibar kazandıkları; güçlü ve saygın devlet olarak tarih sahnesinde yer aldıkları bilinmektedir. Ancak Bilge Kağan'ın ölümünden (734) sonra (Kök)türk devletinin başına geçen yöneticilerin (kağan ve kumandanların) devlet içinde baş gösteren karışıklıkları önleyememeleri, dışarıdan gelen tehlikeleri de bertaraf edememeleri yüzünden önemli itibar ve toprak kayıpları yaşanır. Bunun üzerine öteden beri yönetimle sorunlar yaşayan ve adları (Kök)türk yazıtlarında genelde **Oğuz** veya **Dokuz Oğuz** olarak geçen Uygurlar, (Kök)türklerin gün geçtikçe azalan ve itibarsızlaşan egemenliklerine son vermek için Basmillar ve Karluklar başta olmak üzere Türk boy ve toplulukları ile iş birliği yapıp 742 yılında (Kök)türk Kağanı

Kutlug'u öldürerek işbaşına geçerler. Yapılan anlaşma gereği Karluklar Batı yabguluğunu; Uygurlar ise, Doğu yabguluğunu ele geçirirler. Bu sırada (Kök)türklerin başına geçmiş olan Ozmiş Kağan'a karşı sefer düzenleyen Uygurlardan Moyun Çor 743 yılında Ozmiş Kağan'ı öldürüp (Kök)türk Kağanlığı'nın egemenliğine tamamen son verir:

....*ğ(i)n : ý(a)m(a)sı̄ : bı̄nǵa ýoñd(i)m : ozm(i)s t(e)g(i)n : uđ(a)rğ(a)nńa :*
yoñyuṛ : t(e)di : (a)nı̄ ałǵı̄l t(e)di köm(ü)r t(a)ǵda ý(a)ř ög(ü)zde : üç
tuǵı̄l(i)ǵ türük bođ(u)nka : (a)nńa : y(e)t(i)nç (a)ý : tört : y(e)g(i)rmike
(a)nńa : tpođ(a)rđ(i)m : k(a)n (a)nńa : ýok bołń : türük : bođ(u)n(u)ǵ(a)nńa :
(i)çg(e)rt(i)m : (a)nńa : ý(a)nńa: ozm(i)s tig(i)n k(a)n bołń : kponý
yılqā : ýoñd(i)m: ile (bize) katıldı. Bin kişilik askerî birlik ile yürüdüm.
"Ozmiş Tigin Udargan'dan (bize doğru) yürüyor" dedi. "(git ve) onu (tutsak) al!"
dedi. Kömür Dağ'da ve Yar Irmağı'nda üç tuğlu Türk halkına yedinci ayın on
dördünden..... Orada dövdürttüm. Han(ların) orada (tutsak aldım.) (Orduşu)
orada yok oldu. Türk halkını orada (kendime) bağladım. Oradan tekrar.... Ozmiş
Tigin Han oldu. Koyun yılında (MS 743) (üzerine) yürüdüm (Ta D 6-9; Mert,
2009: 155-159).

sü ýorı̄dı : öz(ü)m(i)n : öñgre : bı̄nǵa : b(a)ṣı̄ : ı̄t(d)i : k(e)yı̄r(e)de : öñgd(ü)n :
ý(a)nń(a)ç(i)mđa : konýı̄l(i)ǵ : to..... içg(e)r(i)p : ý(a)nńa : ýorı̄d(i)m keyre : b(a)ṣı̄nńa
: üç birküde : k(a)n süsi : k(a)t(i)nń(i)m : (a)nńa.... ı̄t(i)m k(a)ra : kum
(a)ṣm(i)s : kög(e)rde : köm(ü)r t(a)ǵda : ý(a)ř ög(ü)zde : üç tuǵı̄l(i)ǵ : türük bođ(u)n
..... ozm(i)s : tig(i)n : k(a)n bołm(i)s : koný yılka : ýorı̄d(i)m : ek(i)nti : sünǵ(ü)s...
(a)ý : (a)rl(i) : ý(a)nǵı̄ka : t..... tuńd(i)m : k(a)tuńı̄p : (a)nńa : (a)rl(i)m : türük
bođ(u)n : (a)nńa : inǵ(a)ru : ýok bołń : Ordu sefere çıktı. Beni doğuya binbaşı olarak
gönderdi. Keyre'de doğudan doneceğim zaman koyunlu Kendime
bağlayıp yine yürüdüm. Keyre Başı'nda Üç Birkü'de han ordusu katıldım.
Orada Yetiştim. Kara Kum'u aşmış, Köger'de, Kömür Dağı'nda, Yar
Irmağı'nda üç tuğlu Türk boyu Ozmiş Tigin Han olmuş. Koyun
yılında (MS 743) ordu sevk ettim. İkinci savaş ay altıncı gündünde
(Ozmiş Kağan'i) ele geçirdim. Hatununu orada aldım. Türk halkı bunun üzerine yok
oldu (ŞU K 6-10; Mert, 2009: 215-217).

(Kök)türk Devleti'nin yıkılmasından sonra Ötüken'de kurulan yeni yönetimin ilk kağanı "Kutlug Bilge Köl Kağan" (Ku-tu-lu Pi-Chia Chüeh Ko-han) olur (744). Dokuz Oğuzların / Uygurların (Kök)türk yönetimine son verip işbaşına gelmelerinde önemli rol oynayan T'ang İmparator(luğ)u, kısa sürede Kutlug Bilge Köl Kağan ve yönetimini tanıdığını; onlarla dostane ilişkiler içinde güzel işler yapacaklarını bildirir. Bunun göstergesi olarak da T'ang İmparator(luğ)u tarafından Kutlug Bilge Köl Kağan'a önce "Feng-ı Wang" adı sonra da "Huai-jen" unvanı verilir (İzgi, 1985: 245-264; Mackerras, 2000: 425; Çandarlıoğlu, 2004: 13; Mert, 2009: 21, Osawa, 2011: 425-444).

Uygurlar, Kutlug Bilge Köl Kağan zamanında önce Basmilları ve Karlukları mağlup ederek Türk boy ve toplulukları üzerinde tam bir üstünlük kurup birlik ve bütünlüğü sağlar;

sonra da (Kök)türklerin son dönemlerinde kaybedilen toprakları geri alıp büyük başarı ve itibar kazanırlar.

Kutlug Bilge Köl Kağan ve oğlu Moyun Çor Kağan'ın akıllı politikaları sayesinde Hunların eski toprakları (doğuda Szu-wei'e; batıda Altın Dağları'na; güneyde Gobi Çölü'ne kadar olan coğrafya) tekrar kontrol altına alınır. Tam bir güven ve huzur ortamı sağlanmışken 747 yılında Kutlug Bilge Köl Kağan ölürl ve yerine oğlu Moyun Çor Kağan / Bayan Çor Kağan (Mo-yen-ço) "Tengride Bolmuş El Etmış Bilge Kağan" sıfatıyla tahta geçer.

Cengiz ALYILMAZ Moyun Çor Kağan yazıtısı ile (Moğolistan Şine Us Bölgesi)
(Foto: Murat YAKAR)

Kutlug Bilge Köl Kağan'ın başarılarında büyük pay sahibi olan Moyun Çor Kağan kendi döneminde de çok önemli işler başarır. Nitekim içerisinde (tipki (Kök)türk döneminde olduğu gibi bu dönemde de) zaman zaman yönetimine başkaldıran Oğuzlara, Türgislere, Karluklara, Çiklere, Kırgızlara, Tatarlara karşı seferler düzenler; dışında ise, Çin ile ilişkileri düzenleyip Çin'deki isyanları bastırmak için kendinden yardım isteyen T'ang İmparatoru Hsüan-tsung'a yardımlarda bulunur.

Çinlilerin Talas Savaşı'nda (751) Araplara karşı yaşadıkları yenilgi sonrasında Çin'de (anne tarafından Türk olan) Çinli general An Lu-shan isyan çıkararak Çin'in başkentleri Lo-yang ve Ch'ang-an'ı ele geçirir. T'ang İmparatoru Hsüan-tsung, savaşçılığı ile ün yapmış olan Uygur Kağan'ı Moyun Çor'dan yardım ister. Hsüan-tsung'un yardım talebine olumlu cevap veren Moyun Çor Kağan, kardeşi komutasında güçlü askerî birlikler göndererek (bazı seferlere de bizzat kendisi katılarak) isyanları bastırır. Moyun Çor Kağan, Çinlilerle Tibetliler arasında yapılan savaşları da Çin'in kazanmasında önemli rol oynar. Bu durum Çinlilerle Uygurlar arasındaki dostane ilişkilerin doruğa ulaşmasına vesile olur. T'ang İmparatorluğu ile Uygur Kağanlığı arasında 756 yılında anlaşmalar yapılarak Uygur kağanlarına Çinli prenses gönderilmesi ve Uygurlara her yıl 20 bin top ipek ödenmesi kararlaştırılır. Bu anlaşmanın bir gereği olarak da 758 yılında İmparator Hsüan-tsung tarafından (daha önce iki evlilik yapmış olan) kızı Ning-kuo, Moyun Çor'a prenses olarak gönderilir. Ning-kuo'nun Moyun Çor'a prenses olarak gelmesinin üzerinden bir yıl geçmeden (759) Moyun Çor Kağan ölü ve yerine ikinci oğlu Bögü Kağan / Bugu Kağan (İ-ti-chien / Tengli Mou-yü / Tenri Mou-yü) tahta geçer.

Bögü Kağan zamanında (762 yılında) bu sefer Şı Çav-i liderliğinde Çin'de isyanlar olur. Bu isyanları bastırmak için yardım istenen Bögü Kağan'ın bizzat kendisi orduları idare ederek isyanları bastırır. Daha sonra Çin'in artık eski gücünden uzak olduğunu, Çin'de ciddi bir yönetim boşluğunun bulunduğu düşünen Bögü Kağan, Çin'i egemenlik alanı içene katmak ister. Ancak Çinli kayınpederi (Prenses Shao Ning-kuo'nun babası) Bugu / Puku Huai-en onu bu düşüncesinden vazgeçirir. Bugu Huai-en'in 765 yılında ölümünden sonra Bögü Kağan, Dokuz Oğuzların Çin'i ele geçirme yönündeki isteklerine uyar. Bögü Kağan'ın Çin'e karşı tavrında İmparator T'ai-tsung'un (762-779) ölümü, yeni imparatorun tecrübezsizliği ve Soğdluların kıskırtmaları da önemli rol oynar. Ancak Bögü Kağan'ın veziri olan Tun Baga Tarkan, *Çin'i ele geçirme düşüncesinin yanlış olduğunu; Çin'in kendilerine bir zararı olmadığını; Çin topraklarının Mao-tun'dan bu yana yabancılardan tarafından tamamen zaptedilemediğini; zaptedilse bile buralarda tutunmanın mümkün olamayacağını* kendisine söyler. Bu uyarıları dikkate almayan Bögü Kağan, veziri Tun Baga Tarkan tarafından 779 yılında öldürülür (İzgi, 1986: 19-22; Mackerras, 2000: 426-427; Çandarlıoğlu, 2004: 16-21; Mert, 2009: 22-23; Almas, 2010: 142-144).

“Alp Kutlug Bilge Kagan” sıfatıyla tahta geçen Tun Baga Tarkan döneminin ilk yıllarda Uygur - Çin ilişkilerinde ciddi sıkıntılar yaşanır. İmparator T'ai-tsung zamanında Çin'in başkentinde yaşayan ve kendilerini Uygurların bu bölgedeki temsilcisi olarak gören Dokuz Oğuzlarla Çin yönetimi arasında öteden beri süren anlaşmazlıklar çatışmaya dönüsür. Bu çatışmada Dokuz Oğuzların lideri durumunda bulunan ve Tun Baga Tarkan'ın amcası olan Tudun Çinliler tarafından öldürülür. Bu hadise Çin - Uygur ilişkilerinin gerilmesine neden olur. Karşılıklı olarak gönderilen elçiler ve Tun Baga Tarkan'a “Kutlug Bilge Konçuy” unvanıyla prenses olarak gönderilen Yün-an ilişkilerin düzeltmesine vesile olur. Tun Baga Tarkan, Prenses Yün-an'la iki yıl evli kaldıktan sonra ölür. Tun Baga Tarkan'ın ölümünden sonra 789 yılında tahta “Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan” sıfatıyla oğlu Taras (To-lo-ssu) geçer. Ancak Taras Kağan 790 yılında hanımı tarafından zehirlenerek öldürülür. Onun ölümünden sonra kardeşi kendini kağan ilan eder. Ancak kardeşinin bu tavrı devletin ileri gelenleri tarafından uygun bulunmaz. Taras Kağan'ın yerine yaşı küçük olmasına rağmen oğlu Ay Çor (A-Ch'o / Feng-Ch'eng) tahta oturtulur. Ay Çor tahta oturtulduğunda henüz 16 - 17 yaşlarında olduğu için onun adına kararları veziri Hsieh Yü chia-ssu (İl Ögesi) verir. Uygurların Ay Çor Kağan zamanında girilen savaşlarda alınan yenilgiler yüzünden ciddi anlamda itibar kaybına uğradıklarını belirtmek gerekmektedir. Ay Çor'un 795 yılında ölümünün ardından oğlu olmadığı için tahta herkesin çok sevdiği başvezir Kutlug Bilge getirilir. “Ay Tengride Ülög Bulmuş Alp Uluğ Bilge Kağan” sıfatıyla tahta geçen Kutlug Bilge aslında Ediz boyundan olmasına rağmen o da “Yaglakar” unvanını kullanır. Onun döneminde Kırgızlar, Tibetliler, Karluklar mağlup edilerek Beşbalık ve Turfan bölgelerinde kontrol sağlanır; Kırgızların ellerindeki demir ve altın yataklarının kontrolleri Uygurların ellerine geçer. Yaptığı savaşlarda geniş topraklar ve büyük ganimetler elde eden Kutlug Bilge Kağan 805 yılında ölür. Onun yerine de “Tengride Bolmuş Alp Külüg Bilge Kağan” (805-808) tahta geçer. “Tengide Bolmuş Alp Külüg Bilge Kağan”dan sonra Uygur tahtına sırasıyla şu isimler geçmiştir:¹

“Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Uluğ Bilge Kağan” (808-821); “Kün Tengride Ülög Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan” (821-824); “Ay Tengide Kut Bulmış Bilge Kağan” (Kasar Tigin) (824-832); “Ay Tengide Kut Bulmış Alp Külüg Bilge Kağan” (Hu Tegin) (832-839); Ho-sa Tegin (839-840) (İzgi, 1986: 9-44; Mackerras, 2000: 425-458; Çandarlıoğlu, 2004: 13-33; Gömeç, 2008: 257-264; Mert, 2009: 22-23; Ercilasun, 2009: 5-12; Almas, 2010: 132-154).

¹ Xi'an'da bulunan Karı Çor Tigin yazıtının hem (Kök)türk harfli Türkçe bölümündeki hem de Çince bölümündeki olaylar Uygur tarihinin ve Çin - Uygur ilişkilerinin 795 yılına kadar olan dönemi ile ilgili olduğu için makalede Uygur tarihinin 795 yılına kadar olan dönemi konuyayla ilgili kaynaklardan yararlanılarak değerlendirilmiş; sonraki dönemlerde işbaşına gelen kağanların ise yalnızca adları ve iktidar yılları zikredilmiştir.

2. Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki (Kök)türk Harfli Yazıtlar Üzerine:

Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki (Kök)türk harfli yazıtları kendi içinde iki grupta incelemek mümkündür:

- **Kâğıda Yazılı (Kök)türk Harfli Yazıtlar:**

Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Uygur Özerk Bölgesi, kâğıda yazılı (Kök)türk harfli yazıtların en fazla olduğu coğrafyadır. Tarihte bu topraklarda yaşayan farklı Türk boyalarının (başta Uygurlar olmak üzere) (Kök)türk harfleriyle vücuda getirdikleri eserlerin dinî ve felsefi içerikli olanlarının (dinî çevrelerce yazılanlarının) yanında sosyal hayatı, alfabeyle, atasözleriyle, falla ve (batıl) inanışlarla ilgili olanları da vardır.

Büyük bölümü ait oldukları Turfan ve çevresindeki mağara ve tapınaklardan alınarak ülke dışındaki (Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya, Japonya...) enstitülere, müzelere ve kütüphanelere götürülmüş olan kâğıda yazılı (Kök)türk harfli yazıtların en derli toplu ve en kapsamlı olanı 104 satıldan oluşan “*Irk Bitig*” adlı fal kitabıdır (Orkun, 1994; Sertkaya, 1995; Tekin, 2004; Alyılmaz, 2007).

- **Diger (Kök)türk Harfli Yazıtlar:**

Çin Halk Cumhuriyeti’nde (özellikle de Uygur Özerk Bölgesi’ndeki Turfan ve çevresinde) tespit edilen (Kök)türk harfli yazıtlar şunlardır:

Cimsar’da bulunan ve hâlen Beş Balık Müzesi’nde muhafaza edilen dikili taş üzerindeki 1 satırlık yazıt; Turfan Müzesi’nde muhafaza edilen Çince yazıt üzerindeki 1 satırlık (Kök)türk Harfli yazıt; Turfan Müzesi’nde muhafaza edilen Çince yazıt üzerindeki 3 satırlık (Kök)türk Harfli yazıt; Yargol’daki 4 Numaralı Mağara’da bulunan ve satır sayıları 1-2 arasında değişen 9 ayrı (Kök)türk Harfli yazıt ve damgalar; Yargol’daki 7 Numaralı Mağara’da bulunan 1 satırlık (Kök)türk Harfli yazıt; Hoten’de bulunup Pekin’deki Millî Kütüphane’de muhafaza edilen ve 15 karakterden oluşan bir metni üzerinde barındıran “Hoten Çubuğu” adını verdığımız yazıt; Xi’an’da bulunan 17 satırlık Karı Çor Tigin yazımı, Kumtura Mağaraları’ndaki (Kök)türk Harfli yazıtlar, Dunhuang Mağaraları’ndaki (Kök)türk Harfli yazıtlar, İç Moğolistan’da bulunan 1 satırlık yazıt.

Çin Halk Cumhuriyeti’nde (Kök)türk ve Uygur harfli yazıtların yanında (Kök)türk ve Uygur dönemlerinde Türk kağan ve kumandanları tarafından Sanskritçe, Tibetçe, Soğdca ve Çince olarak yazılmış yazıtlar da bulunmaktadır. Bunların en önemlilerinden biri I. (Kök)türk Devleti’nin güçlü kağanı Mukan / Muhan Kağan’ın torunlarından Ni’li (Niri) Kağan’a ait taşbaba üzerine işlenmiş 21 satıldan oluşan Soğdca yazittır (Alyılmaz, 1991: 25-31).

3. Karı Çor Tigin Yazıtı:

3.1. Yazıtın Adı:

T'ang imparatoru tarafından kendisine anıt mezar yaptırılan Uygur prensinin yazıtın (Kök)türk harfli Türkçe bölümünde geçen (𐰃𐰇𐰄) 𐰃𐰄 𐱅𐰃𐰄 / k(a)rı çor tig(i)n) ve Çince bölümde geçen (回鹘葛啜王子 / Ge Chuai) adı dikkate alınarak yazıta tarafımızdan “*Karı Çor Tigin yazımı*” adı verilmiştir.

Yazıtın bulunduğu yer esas alınarak yazıtın “*Xi'an yazımı*” olarak adlandırılması da mümkündür.

3.2. Yazıtın Bulunduğu Yer ve Önemi:

Çin Halk Cumhuriyeti’nde (Kök)türk harfli yazıtlar, (yukarıda da belirtildiği üzere) daha ziyade Uygur Özerk Bölgesi, İç Moğolistan ve Kansu / Gansu bölgelerinde tespit edilmiştir.

Xi'an'in Çin Halk Cumhuriyeti içindeki yerini gösteren harita

Karı Çor Tigin yaztı ise, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Shaanxi (陝西) Eyaleti'nin merkezi; Çin'in tarihî başkentlerinden **Xi'an**'ın (西安 / *Xī'ān* / Hsi-An, Chang'an) (34°16'N 108°54'E) **Zhang Du Yuan** (阿波啜) Bölgesi'nde / Semti'nde (34°10'N 108°54'E) bulunmuştur.

Çin'in büyük hanedanlıklarına (Zhou, Qin, Han, Sui ve T'ang) başkentlik eden Xi'an, Çin kültür ve uygarlığının doğduğu ve geliştiği en önemli yerlerden biri olarak kabul edilmektedir.

Yaklaşık 3 bin yıllık bir geçmişe sahip olan ve Çin'in en eski antik şehirleri arasında yer alan Xi'an, üzerinde barındırdığı tarihî eserler ve arkeolojik kalıntılarla açık hava müzesi görüntüsü taşır.

Çin'in ilk imparatoru olarak kabul edilen Qin Shi Huang'in (MÖ 247 - MÖ 210) ölümünden önce bizzat kendisi tarafından yaptırılan Xi'an'daki anıt mezar alanında bulunan terrakotta heykellerinin genel durumunu yansitan bir görüntü (<http://china.cnr.cn/xwwgf/>)

Xi'an'da T'ang Dönemine ait (içinde İmparator Gaozong (Li Zhi / 628-683) ve eşi Wu Zetian'in mezarlarını barındıran) Qianling anıt mezar külliyesinin giriş bölümünden genel görüntü
[\(<http://translate.google.com.tr/>\)](http://translate.google.com.tr/)

Xi'an, Roma'ya kadar uzanan tarihî İpek Yolu'nun başlangıç noktasıdır. İpek Yolu'nun işlek olarak kullanıldığı dönemlerde Xi'an, idari karar merkezi olmasının yanında sanatın, edebiyatın ve ticaretin merkezi de olmuştur.

Tarihin her döneminde Çinliler için ayrı bir yere ve öneme sahip olan Xi'an, İpek Yolu sayesinde diğer milletlerin de kayıtsız kalamadığı bir cazibe merkezine dönüşmüştür; zamanla hem Çinlilerin hem de Çin'le ilişki hâlinde olan milletlerin ve toplulukların kaynayıp karışıkları, birlikte yaşadıkları, tarihî şehirlerden biri hâline gelmiştir. Çin imparatorları da dünyanın yönetim merkezi olarak gördükleri Xi'an'ı her türlü tehlikeeden korumak ve İpek Yolu'nun güvenliğini sağlamak için politikalar geliştirmiştir; bu politikalar sayesinde yarı göçebe olarak yaşayan Türk boy ve topluluklarının bir kısmının Xi'an ve çevresine yerleşmelerine izin vererek onların askerî gücünden ve savaşçı özelliklerinden yararlanmışlardır.

Çin imparatorları hem yönetimde kalabilmek hem de Xi'an'ın ve İpek Yolu'nun güvenliğini sağlayabilmek amacıyla zaman zaman Türk kağan ve kumandanlarının yardımlarına ihtiyaç duymuş; kendilerine yardıma gelip savaşlarda başarı gösterenleri ödüllendirmiştir; bu savaşlarda ölenleri de unutturmamak için adlarına anıt mezarlar yaptırmışlardır. Uygur Prensi Karı Çor Tigin'in mezarnın ve ona ait mezar kitabesinin Xi'an'da bulunmasının gerçek sebebi de işte budur.

Uygurların Yaglakar sülaesinden, Çabış Tigin'in oğlu, Kan Tutuk'un yeğeni Bögü Bilge Tengri Kan'ın küçük kardeşi Karı Çor Tigin, T'ang İmparatoru **Tai Tsung** (Dai Zong / Dài Zōng) zamanında (Zhen Yuan sultanat devresinin onuncu yılında yani 794 yılının beşinci ayında) ülke içinde baş gösteren isyanları bastırmak amacıyla (Chang'an'a) gelip imparatorluk ordusuna “sol kuvvetler komutanı” olarak katılır.

Uygur Prensi Karı Çor Tigin, henüz 20 yaşında iken 20 Mayıs 795 tarihinde Xi'an'da hastalanıp ölü. T'ang İmparatoru (**tabgaç kan**) **Tai Tsung** onun adına bugün Xi'an'ın 10 km güneybatısında bulunan **Zhang Du Yuan** (阿波啜) Bölgesi'nde ($30^{\circ}10'N$ $108^{\circ}54'E$) bir anıt mezar yapmıştır ve üzerine Çince ve Türkçe ((Kök)türk harfleriyle Uygurca) metinlerden oluşan bir yazıt koydurur.

Uygur Prensi Karı Çor Tigin'e ait bu yazıt ve mezara ait bir işlemeli taş / kapak taşı 2010 yılında Zhang Du Yuan'lı bir köylü tarafından bulunduğu yerden alınarak Xi'an'da pazarda satılırken “**T'ang West Market Museum**” görevlileri tarafından fark edilerek (satın alınıp müze envanterine kaydedilir.

Karı Çor Tigin yazıtının getirildiği bölgeyi (Zhang Du Yuan) ve bugün sergilendiği “T'ang West Market Museum”un yerini gösteren harita

Karı Çor Tigin yazıtının bulunup korunmasını sağlayan; bizlere yazıt üzerinde çalışma izni veren; Xi'an'da yazıt ile ilgili anlamlı ve önemli bir toplantı düzenleyip ev sahipliği yapan Shaanxi Jiaxin Industry Group Genel Başkanı Lu JIANZHONG'a, Prof. Dr. Hu Ji'ye, Tang West Market Museum yetkililerine ve çalışanlarına en içten teşekkürlerimi iletiyorum.²

“T'ang West Market Museum” ve önündeki “İpek Yolu Anıtı”nın görüntüsü

Karı Çor Tigin yazıtının sergilendiği salonun genel görüntüsü

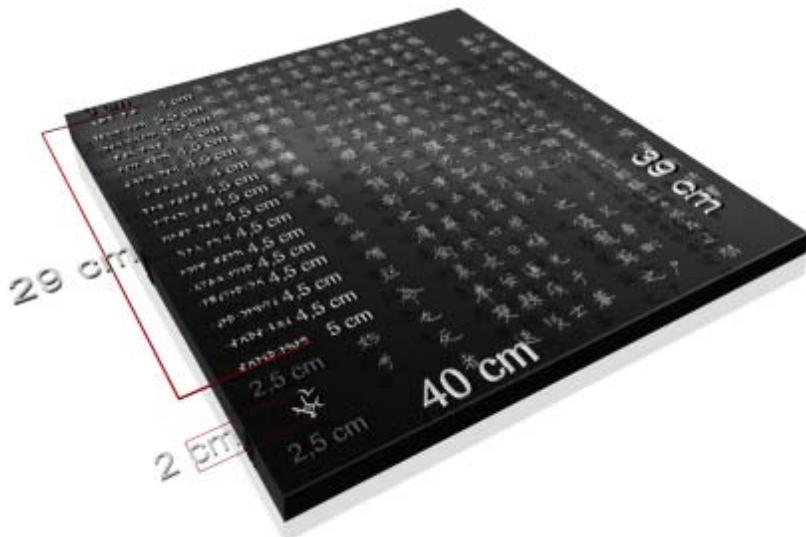
² Karı Çor Tigin yazıtının bulunup korunmasını sağlayan; bizlere yazıt üzerinde çalışma izni veren; Xi'an'da yazıt ile ilgili anlamlı ve önemli bir toplantı düzenleyip ev sahipliği yapan Shaanxi Jiaxin Industry Group Genel Başkanı Lu JIANZHONG'a, Prof. Dr. Hu Ji'ye, Tang West Market Museum yetkililerine ve çalışanlarına en içten teşekkürlerimi iletiyorum.

*Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ televizyon kanalları karşısında
“T'ang West Market Museum”da Kari Çor Tigin yazıtını okurken
(Foto: Dr. Semra ALYILMAZ)*

3.3. Karı Çor Tigin Yazıtının Ölçüleri:

Karı Çor Tigin yazımı $39 \times 40 \text{ cm}$ ölçülerinde granitten yapılmış kare biçimindeki bir taşın sol tarafına yukarıdan aşağıya doğru 29 cm 'lik bir alana yazılmıştır. Yazıtın (Kök)türk harfleri kısmının eni $4-5,5 \text{ cm}$ arasında değişmektedir.

Karı Çor Tigin yazıtının ölçülerini yansitan tasarım (Levent ALYAP)³

Cengiz ALYILMAZ ve Murat YAKAR yazıt üzerinde çalışırken (Foto: Semra ALYILMAZ)

³ Yazıtın ölçülerini yansitan tasarım, Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ, Doç. Dr. Murat YAKAR ve Doç. Dr. Semra ALYILMAZ tarafından yazıt üzerinde yapılan fotogrametrik ölçümler ve tespitler değerlendirilerek Levent ALYAP tarafından hazırlanmıştır.

Ekleme: Karı Çor Tigin yazıtının sergilendiği “T’ang West Market Museum”da Uygur Prensi Karı Çor Tigin'in anıt mezarına ait 39x40 cm ölçülerinde granitten yapılmış kare biçiminde üzerinde bitkisel motifler bulunan bir de “kapak taşı” / işlemeli taş bulunmaktadır.

Üzerinde bitkisel motifler bulunan kapak taşıının görüntüüsü

Kapak taşıının üzerindeki işlemelerin çizimi (Çizim: Levent ALYAP)

Kapak taşıının etrafındaki bitkisel motiflerin çizimi (Çizim: Levent ALYAP)

3.4. Karı Çor Tigin Yazıtında Kullanılan Alfabe:

Karı Çor Tigin yazıtının Türkçe (Uygurca) kısmı (Kök)türk yazısıyla yazılmıştır.⁴ Karı Çor Tigin yazıtında kullanılan karakterler / işaretler ve bunların ses değerleri aşağıdaki gibidir:⁵

	Yuvarlak				Düz			
	Geniş		Dar		Geniş		Dar	
Kalın	ئ	و	ئ	ۇ	ئ	ا	ئ	ى
İnce	ئ	ۆ	ئ	ۈ	ئ	ە	ئ	ى

Tablo 1: Ünlüleri karşılayan karakterler ve ses değerleri

İnce	Harf çevirimi	Kalın	Harf çevirimi
ئ	b	ئ	ب
-	-	ئ	د
ئ	g	ئ	گ
ئ	k	ئ	ک
ئ	l	ئ	ل
ئ	n	ئ	ن
ئ	r	ئ	ر
ئ	s	ئ	س
ئ	t	ئ	ت
ئ	y	ئ	ي

Tablo 2: Ünsüzleri karşılayan karakterler ve ses değerleri

Ortak karakterler	Harf çevirimi
ئ	ç
ئ	m
ئ	z
ئ	ş

Tablo 3: Tek karakterle karşılanan ünsüzler ve ses değerleri

Çift ünsüzler	Harf çevirimi
ئ	ñ
ئ	ń

Tablo 4: Çift ünsüzleri karşılayan karakterler ve ses değerleri

⁴ Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)Türkçe kısmının epigrafik belgelemeleri Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ tarafından; Çince kısmının epigrafik belgelemeleri Prof. Dr. Luo XIN tarafından; yazının fotogrametrik ölçümü ve belgelemeler ise Doç. Dr. Murat YAKAR ve Doç. Dr. Semra ALYILMAZ tarafından gerçekleştirilmiştir. Söz konusu belgelemelerden elde edilen bilgiler daha sonra *Uluslararası TEKE (Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim) Dergisi* Sanat Danışmanı Levent ALYAP tarafından teknolojik ortamda değerlendirilerek Karı Çor Tigin yazıtının paleografik ve kaligrafik özelliklerini yansitan ve **Xian Inscription** adı verilen bir font yapılmış; bu çalışmada da anılan font kullanılmıştır. Yazının belgelenmesinde ve fontun yapımında gösterdikleri özverili çalışmalarından dolayı ekip arkadaşlarına içten teşekkürlerimi sunarım.

⁵ Karı Çor Tigin yazıtında kullanılan alfabe sistemi gösterilirken Dr. Osman MERT tarafından hazırlanan *Ötüken Uygur Dönemi Yazılarından Tes - Tariat - Şine Us* (Ankara, 2009) adlı eserdeki alfabe gösterim sisteminden yararlanılmıştır.

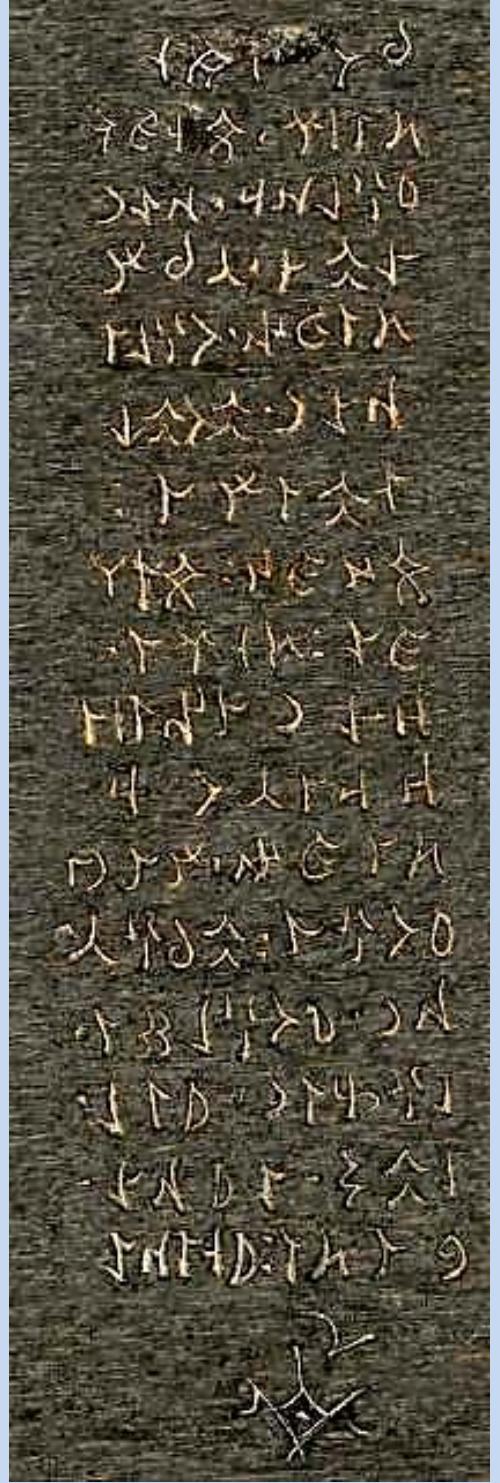
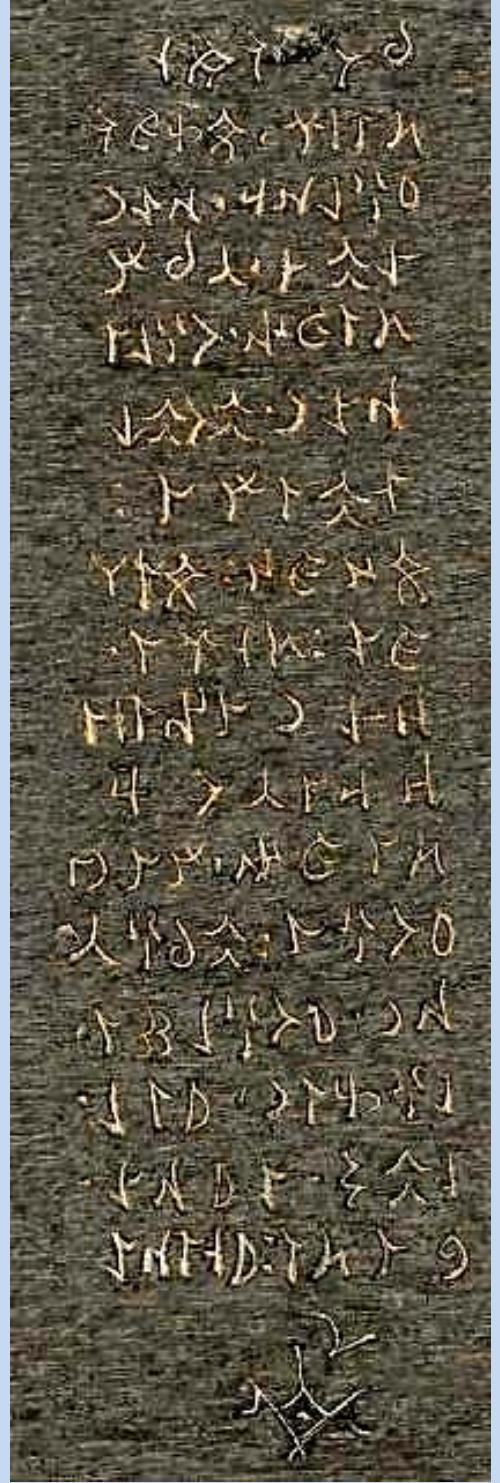
3.5. Karı Çor Tigin Yazıtının Orijinal Metni, Yorumlu Yazı Çevirimi ve Türkiye Türkçesine Aktarımı:

T'ang İmparatoru Tai Tsung'un emriyle saray ustalarına yazdırılan Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)türk harfli bölümünde 17 satır bulunmaktadır. Yazıtın I. ve II. satırlarında bulunan iki sözcükte geride kalan tarihî süreçte kırılmalar meydana gelmiştir. Söz konusu sözcükler tarafımızdan uygulanan farklı epigrafik yöntem ve teknikler sayesinde tespit edilerek metnin tamamının çözümlemesi gerçekleştirilmiştir.

Karı Çor Tigin yazıtının genel görüntüsü (Foto: Semra ALYILMAZ)⁶

⁶ Karı Çor Tigin yazıtıyla ilgili genel ve ayrıntılı görüntüler yayın aşamasındaki Çindeki (Kök)türk Harfli Yazıtlar adlı çalışmamızda bulunduğuundan bu makalede sınırlı sayıda görüntüye yer verilmiştir.

	
Karı Çor Tigin yazıtının metin tamiri yapılmamış hâlinin görüntüsü	Karı Çor Tigin yazıtının metin tamiri yapılmış hâlinin görüntüsü

Paleografik ve kaligrafik açıdan (Kök)türk harfleri yazıtlar içinde ayrı öneme sahip olan yazıtın orijinal metni, yorumlu yazı çevirimi ve Türkiye Türkçesine aktarımı şöyledir:

Yazıtın Orijinal Metni	Yazıtın Yorumlu Yazı Çevirimi	Yazıtın Türkiye Türkçesine Aktarımı
𐰢𐰃𐰃𐰃	bu k(i)m(i)ng	“Bu (mezar) kimin(dir)? / Bu (mezarda yatan) kim(dir)?”
𐰢𐰃𐰃𐰃 · 𐰢 𐰃	tis(e)r · b(e)zg(e)k	dese(niz): (Bu mezar): Titretici / korkutucu / heybetli
𐰢 𐰃 · 𐰢 𐰃 𐰃	yağlı(a)k(a)r · կան	Yaglakar Han (boyundan / sülalesinden birine aittir).
𐰢 𐰃 · 𐰢 𐰃	aṭı : ç(a)b(ı)ṣ	(Onun) adı (ve şeceresi şöyledir): Çabis
𐰢 𐰃 𐰃 · 𐰢 𐰃	tig(i)n : oğlu	Tigin'in oğlu;
↓ 𐰃 Zuk · 𐰢 Zuk	կան տւուկ ·	Han Tutuk(un)
: 𐰢 Zuk Zuk	aṭışır:	yegeni;
𐰢 Zuk : 𐰢 Zuk	bögü : bil(-)	Bögü Bil-
· 𐰢 Zuk : Zuk	ge : t(e)ngri ·	-ge Tengri
𐰢 Zuk Zuk	կան inisi	Han(in) küçük kardeşi;
𐰢 Zuk Zuk	k(a)rı çor	Karı Çor
Zuk Zuk	tig(i)n şını	Tigin. (Karı Çor Tigin'in) mezarı
· 𐰢 Zuk Zuk : Zuk	yoğrı : t(a)bğ(a)ç ·	(ve) yoğ / ölüm (tören)i Tabgaç / Çin
· Zuk Zuk · Zuk	k(a)n · yoğl(a)dı ·	İmparatoru (tarafından) yapıldı
· Zuk Zuk	l(a)ğzın · ýıl ·	Domuz yılı(nun)
· Zuk Zuk · Zuk	(a)lt(ı)nç · aýka ·	altinci ayının
Zuk Zuk : Zuk	yiti : ýangiķa	yedisinde.

Karı Çor Tigin yazıtının yarlık / ferman şeklinde hazırlanmış tasarımları

(Levent ALYAP)

3.6. Karı Çor Tigin Yazıtıyla İlgili Açıklamalar:

3.6.1. Metnin İçeriği ve Sistemi:

Karı Çor Tigin yazıtının metni kısa olmasına rağmen, kendi içinde sistematik bir bütünlüğe sahiptir. Nitekim üçüncü şahsin bakış açısından anlatılan yazıt, esas itibarıyla **giriş**, **gelişme** ve **sonuç** niteliği taşıyan üç bölümden oluşur:

• **Yazıtın Giriş Bölümü:**

Anlatıcının **“bu k(i)m(i)ng tis(e)r** (“*Bu (mezar) kimin(dir)?*” dese(niz)) diye başladığı cümle yazıtın **giriş bölümünü** oluşturmaktadır.

• Yazıtın Gelişme Bölümü:

Yazıtın gelişme bölümünde adına anıt mezar yaptırılan ve yazıt yazdırılan kişinin (**Karı Çor Tigin'in**) şeceresi ve kimliği dikkatlere sunulmaktadır:

Digitized by srujanika@gmail.com

b(e)zg(e)k yağlı(a)k(a)r kanı

Bezgek Yaglakar Han (sülalesinden)

11

ati:

(Onun) adı (ve seceresi söyledir):

፩፻፲፭፡ አዲተክና የሰለ

ç(a)b(1)s tig(i)n oğlı

Çabis Tigin('in) oğlu

kan tutuk atısı

Han Tutuk(un) yegeni

የተፈጻሚነት ተስፋ ተያዥና ተሸዋቸው የዚህ

bögü : bilge : t(e)ngri kan inisi

Bögü Bilge Tengri Han(in) küçük kardeşi

ՀԵՐԱԿՈՎԻՆ

k(a)rı çor tig(i)n

Kari Cor Tigin

Yazıttaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi adına anıt mezar yapılan ve yazıt yazdırılan kişi: *Bezgek Yaglakar Han (sülalesinden); Çabis Tigin'in oğlu; Han Tutuk(un) yeğeni; Bögü Bilge Tengri Han(in) kılıçık kardeşi (olan) Karı Çor Tigindir.*

Karı Çor Tigin (Tasarım: Levent ALYAP)

Karı Çor Tigin yazıtının Çince kısmında Karı Çor Tigin'in yoğ / yas törenini gerçekleştirmek için T'ang İmparatoru Tai Tsung'un (Dai Zong / Dài Zōng) fermanıyla Chang'an'a / Xi'an'a (törenin yapıldığı ve anıt mezarın bulunduğu Zhang Du Yuan'e) gelen Uygurların arasında Karı Çor Tigin'in ağabeyi Apo / Apa Çor Tigin'in de adı anılır:

以其年六月七日葬于长安县张杜原。兄王子阿波啜与诸部之属，衔哀奉丧。

O yıl altıncı ayın yedinci gününde Chang'an'da Zhang Du Yuan'de defnedildi. Ağabeyi Apo Çor Tigin ve bütün boy üyeleri, cenaze merasimine katılmaları üzere ferman aldı.⁷

Törene katılanlar arasında Karı Çor Tigin'in ağabeyi Apo / Apa Çor Tigin'in adının özellikle belirtildiği görülmektedir. Söz konusu bu kişi (Apo / Apa Çor Tigin) Karı Çor Tigin yazıtının VIII-X. satırlarında adı geçen ve Karı Çor Tigin'in ağabeyi olduğu belirtilen bögü bilge t(e)ngri kan olabilir.

⁷ Çince metin çevirisi için Prof. Dr. Luo XIN'e teşekkür ederim.

Karı Çor Tigin'in yoğ törenine katılan ve yazıtın Çince bölümünde adı *Apo / Apa Çor Tigin* olarak belirtilen bu kişi eğer bögü bilge t(e)ngri kan / Bögü Bilge Tengri Han değilse o zaman bu durum Karı Çor Tigin'in babası Çabis Tigin'in Bögü Bilge Tengri Han'dan başka (Karı Çor Tigin'den yaşça büyük) başka bir oğlunun daha olduğu anlamına gelir.

Karı Çor Tigin'in aile büyükleri (Tasarım: Levent ALYAP)

- **Yazıtın Sonuç Bölümü:**

Karı Çor Tigin yazıtının **sonuç bölümü** iki cümleden oluşmaktadır. Birinci cümlede Tabgaç / Çin imparatorunun Karı Çor Tigin öldükten sonra onun adına mezar yaptırdığı ve yoğ / ölüm (tören)i düzenlettiği; ikinci cümlede ise Karı Çor Tigin'in mezarının ve ölüm töreninin yapıldığı tarih dikkatlere sunulmaktadır.

· 乃 有 之 者 · 乃 · 其 之 者 : 乃 殤 于 之 者 (乃 殿 于 之 者)

乃 殿 于 之 者 : 乃 殿 于 之 者 · 乃 殿 于 之 者 · 乃 殿 于 之 者

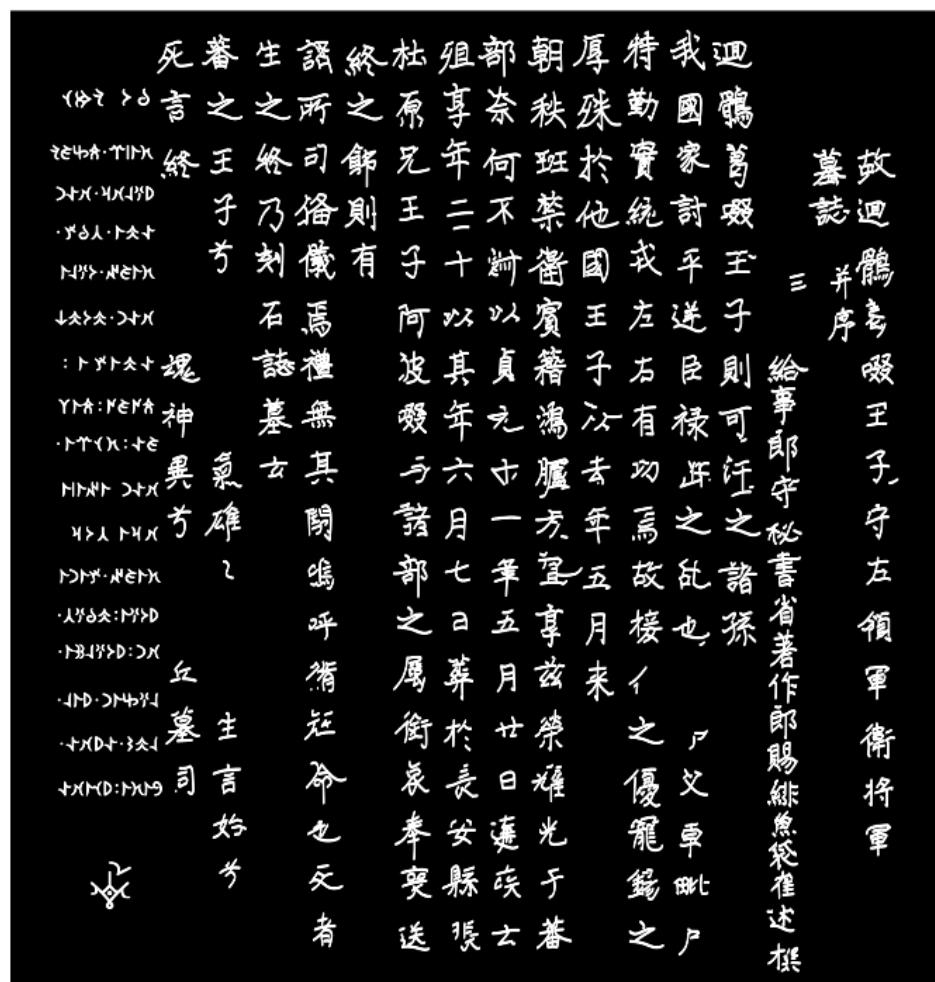
şunu ýoğu : t(a)bğ(a)c k(a)n ýoğl(a)dı l(a)ğzın ýıl (a)lt(i)nç aýka yiti : ýangiňa:

(*Karı Çor Tigin'in*) mezarı (ve) yoğ / ölüm (tören)i Tabgaç / Çin imparatoru (tarafından) domuz yılı(nin) altıncı ayının yedisinde (7 Haziran 795 tarihinde) yapıldı.

Karı Çor Tigin yazıtının Çince bölümünde yer alan ifadelerde *Karı Çor Tigin'in* henüz 20 yaşında iken 20 Mayıs 795 tarihinde hastalanıp öldüğü; yoğ töreninin ise 7 Haziran 795 tarihinde düzenlendiği; bu törene T'ang imparatorunun emriyle devletin önde gelen

bürokratlarının ve Karı Çor Tigin'in (başta Ağabeyi Apa Çor Tigin olmak üzere) yakınlarının da katıldığı belirtilmektedir.

Yazıtın Çince bölümünde yer alan ifadelerden yazıtın (Kök)türk harfleri Türkçe bölümünde geçen tarih kaydının (*l(a)ğzıñ yıl (a)lt(i)nç aýka yiti ýangika*) Karı Çor Tigin'in olduğu tarih değil; yoğ / ölüm töreninin düzenlendiği tarih olduğu anlaşılmaktadır.

Karı Çor Tigin yazıtının Cengiz ALYILMAZ tarafından metin tamiri yapılmış yazılı yüzeylerinin konumunu yansitan bir görüntü
(Çizim: Levent ALYAP)

3.6.2. Metnin Söz Varlığı ile İlgili Bazı Açıklamalar:

Karı Çor Tigin yazıtının, ihtiyaç ettiği söz varlığı bakımından (Kök)türk ve Uygur dönemlerinin kağanlarına ve kumandanlarına ait yazıtlarla karşılaşıldığında yazıtın küçük bir yazıt olduğu görülür. Ancak kullanılan kavram işaretlerinin önemli bir kısmının akrabalık adlarından ve unvanlardan oluşması; diğer kavram işaretlerinin de eski Türk dilinin, tarihinin, kültürünün, yaşayış ve inanış sisteminin kültürel kodlarını / şifrelerini bünyelerinde barındırmaları bu yazıt da diğer yazıtlar kadar önemli kılar.

Karı Çor Tigin yazıtında geçen söz konusu kavram işaretleri şunlardır:

(a) l̄t(i)nç, aṭ, aṭı, aý, b(e)zg(e)k, bilge, bögü, bu, ç(a)b(i)ş, çor, ini, kan / k(a)n (4), k(a)rı, k(i)m, l(a)ǵzin, oğ(u)l, şin, t(a)bğ(a)ç, t(e)ngri, tig(i)n (2), ti-, tutuk, yaǵl(a)k(a)r, ýangı, ýıl, yiti, ýoǵ, ýoǵ!(a)-.

Karı Çor Tigin yazıtında geçen kavram işaretlerinin eski Türk yazılarının (Orhun yazılarının, Yenisey yazılarının, Dağlık Altay yazılarının, Talas yazılarının...) söz varlığı ile sonraki dönemlerde yazılan ve Türkçenin temel kaynakları olma özelliği taşıyan eserlerin söz varlığıyla bütünlük arz etmesi söz konusu eserleri vücuda getirenler arasındaki dil ve kültür bağını yansıtması bakımından da dikkate değerdir.

Karı Çor Tigin yazıtında geçen kavram işaretlerini hem yazıtın metninin ve önemini daha iyi anlaşılmabilmesi hem de sonraki dönemlerde yapılacak çalışmalara da kaynak teşkil etmesi bakımından açıklamak yararlı olacaktır:

- **bu(ɔð):**

En yakında bulunan canlı ve cansız bir varlığı (kişiyi, nesneyi, objeyi...) işaret etme / gösterme yoluyla belirten **bu** kavram işareteti, sözcük türü olarak Türkçe'de (şu, o; bunlar, şunlar, onlar ile birlikte) gösterme / işaret zamirleri içinde yer almaktadır.

Bu kavram işareteti, Karı Çor Tigin yazıtının I. satırında Karı Çor Tigin'in mezarını karşılamak için kullanılmış; geçtiği cümlenin de öznesini oluşturmuştur: **bu** / k(i)m(i)ng **Bu (mezar)** / kimin(dir)?

Bu sözcüğü hem zamir hem de sıfat olarak (yalın ve üzerine ek almış şekilleriyle) Eski Türkçe Döneminden başlamak üzere Türkçenin temel kaynaklarında, günümüz Türk lehçe ve ağızlarında kullanım oranı en yüksek olan kavram işaretlerinden birini oluşturmaktadır:

❀❀❀ : ❀❀❀ ❀❀ : ❀❀ : ❀❀❀❀ : ❀❀❀ : ❀❀❀❀ : ❀❀❀❀ : ❀❀❀❀ : ❀❀❀❀
 t(e)ngri t(e)g : t(e)ngride : bolm(i)ş : türiķ : bilge : k(a)ǵ(a)n : bu ödke :
 oł(u)ṛt(u)m (KT G1).

◀◀◀ : ▶▶▶ : ⌂⌂⌂ : ↑↑↑ : ⏪⏪⏪

türük : *b(e)gl(e)r* : *bod(u)n* : **bunu** : *(e)sid(i)n̄g* (BK K8).

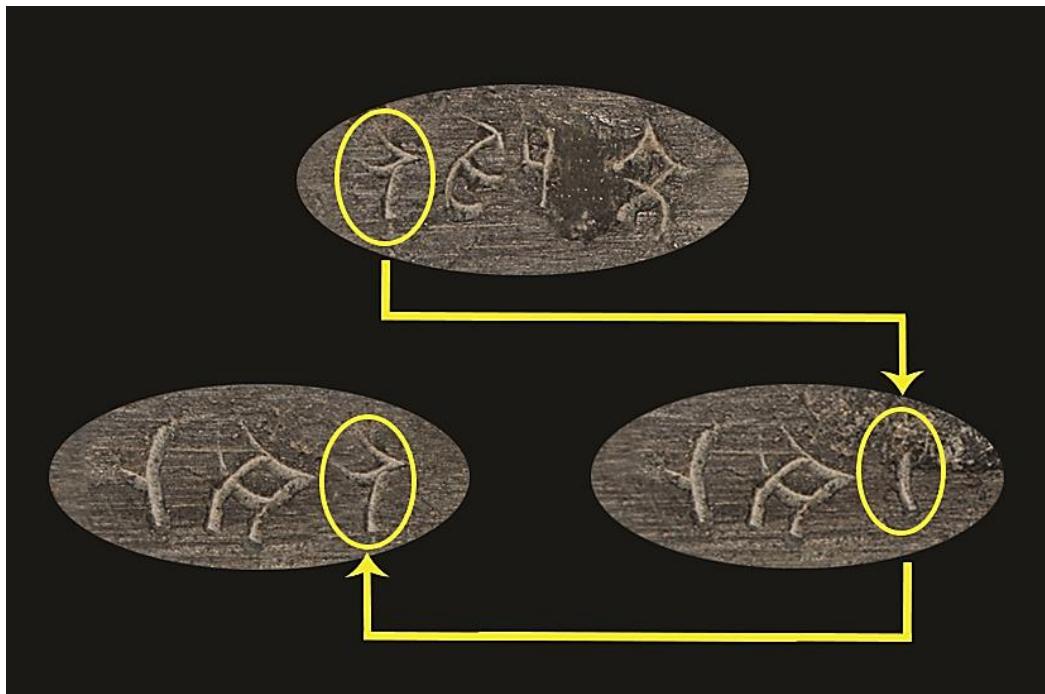
t(e)n̩gri *ŷ(a)r̩l(i)k(a)zu* *b̩u* *türük* *bod(u)ŋ* *(a)ra* : *ŷ(a)r̩l(i)k̩l(i)g̩* *ŷ(a)g̩ig̩* :

y(e)ltürm(e)d(i)m : tüg(ii)nl(ii)g (a)t(i)g : yüg(ii)rtm(e)d(i)m (BT 53-54).

- $[k](i)m$ ($\Delta^k < \Delta^i$):

Karı Çor Tigin yazıtının I. satırında geçen ve tarafımızdan **kim** olarak okunan sözcüğün ilk harfinin (ڭ / k) üst kısmı geride kalan tarihî süreçte (sert bir darbeye maruz kaldığı için) kırılıp dökülmüştür: ئ> ئڭ

Yazıt üzerinde yapmış olduğumuz epigrafik incelemeler ve fotogrametrik ölçümler sonucunda üst kısmı kırılan harfin (ئ) ikinci satırda geçen b(e)zg(e)k / ئەزگەك kelimesinin sonundaki ئ harfi ile aynı paleografik ve kaligrafik özelliklere sahip olduğu tespit edildi. Söz konusu sözcüğün anlamı ve metin içindeki işlevi de dikkate alınarak **k(i)m** şeklinde okunmasına karar verildi.

⁸ “kim” sözcüğü ile ilgili metin tamirini yansitan görüntü⁸

⁸ Tarafımдан yapılan metin tamırlerinin görüntülerinin hazırlanmasında yardımcıları gördüğüm doktora öğrencilerim Ars. Gör. Onur ER'e, Ars. Gör. İsmail COBAN'a ve Ars. Gör. Nursat BİÇER'e teşekkür ederim.

“*Hangi kişi?*” anlamına gelen **kim** sözcüğü Türkçe’de sözcük türü olarak soru **zamirleri** içinde yer almaktır ve cümle ögesi (özne, nesne, tümleç, yüklem) olarak da kullanılmaktadır:

Kim sözcüğü üzerine aldığı belirten / tamlayan hâli ekiyle (+Ing) birlikte çalışmamıza konu olan metinde geçtiği yan cümlenin (isim cümlesinin) **yükleminin** bir kısmını (belirten ögesini) oluşturmaktadır: bu [şin] **k(i)m(i)ng** [şını erür] “*Bu (mezar) kimin (mezarıdır)?*”

Kim, (Eski Türkçe Dönemi eserleri başta olmak üzere) Türkçenin temel kaynaklarında kullanım sıklığı / oranı en yüksek olan kavram işaretlerinden biridir.

: **مۇھەممەد** : تۈزۈكىنىڭ : فىل : كۆنۈپ : تۈزۈك : **پۇر** : بىتىنلىك
 تۈزۈك ئەن : تۈزۈكىنىڭ : تۈزۈك : كۆنۈپ : بىتىنلىك : تۈزۈك ئەن : تۈزۈك
 تۈزۈك ئەن : تۈزۈك : كۆنۈپ : بىتىنلىك : تۈزۈك ئەن : تۈزۈك ئەن :
 ... *türük* : *oğ(u)z* : *b(e)gl(e)ri* : *bod(u)n* : *(e)s(i)d(i)n̄g* : *tüze t(e)n̄gri* : *b(a)sm(a)s(a)r*
 : *(a)sra yir* : *t(e)l(i)nm(e)s(e)r* : *türük* : *bod(u)n* : *(e)l(i)n̄g(i)n* : *törün̄g(i)n* : **k(i)m**
(a)r̄t(a)t[uq(a)ç1(e)r̄ti : *türük* : *bod(u)n* *(e)rt(i)n*] öküün (KT D 22- 23).

*ay yekler trkin maya sözleşler meniñ balıkımtağı budunuğ bukünuğ negüllüp ölüürüsizler sizlerke bu balıkka kırgıltığ küç küsün **kim** birdi (ÇB, 25-28).*

kiminḡ erdemı bolsa atı yorır / kali bolmasa erdem atsız karır (KB, 2645)

• tiser (ጥሬክ):

tis(e)r sözcüğü **ti-** (*te-> de-*) fiili ile **şart** ekinden (*/-sAr/ > /-sA/*) oluşturmaktadır. Sözcük Karı Çor Tigin yazıtına ait metinde *dese(niz)*, *de(r)se(niz)*, *sorsa(niz)* anlamlarında kullanılmıştır.

Eski Türkçe Dönemine ait eserlerde **tis(e)r'**in (**ti-** fiili + **-sAr/** eki) birlikte kullanılarak şartlı birleşik cümlelerin yapımında kullanıldığı; genelde zaman tümleçlerini yaptığı bilinmektedir. Örnek:

*bir(i)ye : çug(a)y : yış : tög(ii)lt(ii)n : ý(a)zi : koon(a)yin **tis(e)r** : türiijk : bod(u)n : öls(i)k(i)g* (KT G 6-7)

tamuda ört içinte örtenü turur tınlı(ı)ğka ince tip tiser kel sini ölüreyin bu emgektin oz-ğıl tengri yirinte toğgay-s(e)n tiser alğu tamuluklar barça turup katağı ünin kıkırışu ince tip tiyürler (Ui IV C 17-24)

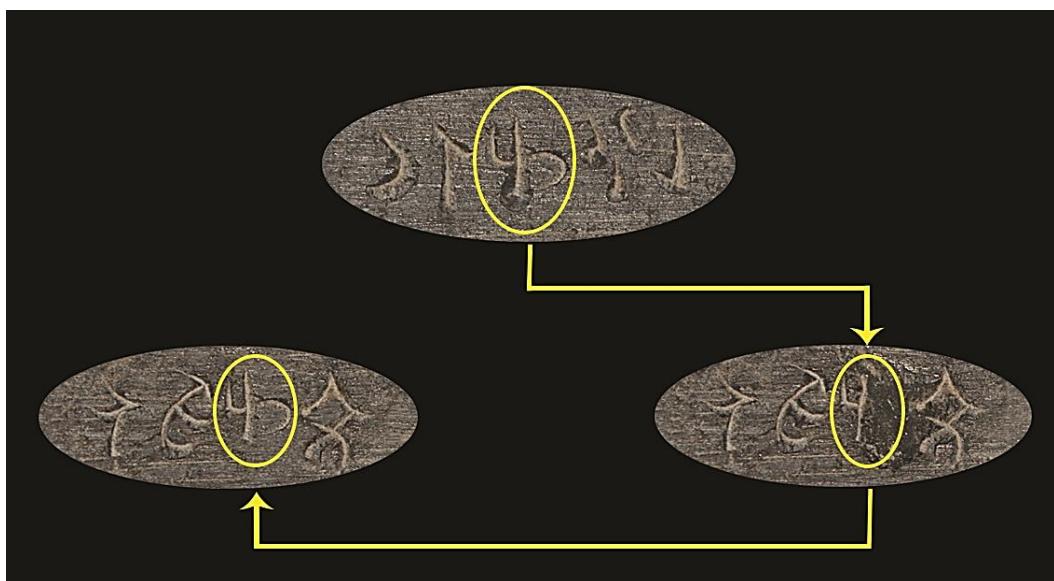
*neşegin tip tiser ol sudur-ta sözlemekî erser . öçmekig okşatı-sız tip. eksük erür
anda tiltağ tigüci ujik* (ÜY, 113b 6-8).

- **b(e)zg(e)k** (𐰴𐰰𐰃𐰕 < 𐰴𐰰𐰃𐰖): ·

Karı Çor Tigin yazıtının II. satırında geçen ve tarafımızdan **b(e)zg(e)k** olarak okunan sözcüğün ikinci harfinin (𐰃/ z) sağ tarafı geride kalan tarihî süreçte (sert bir darbeye maruz kaldığından) kırılıp dökülmüştür:

𐰴𐰰𐰃𐰖 > 𐰴𐰰𐰃

Yazıt üzerinde yapmış olduğumuz epigrafik incelemeler ve fotogrametrik ölçümler sonucunda kırılan harfin (𐰃) yazıtın 15. satırında geçen **l(a)ğzıñ** / 𐰠𐰄𐰃𐰚𐰏 kelimesinin bünyesindeki 𐰃 harfi ile aynı paleografik ve kaligrafik özelliklere sahip olduğu tespit edildi. Bunun üzerine söz konusu sözcüğün anlamı ve metin içindeki işlevi de dikkate alınarak **b(e)zg(e)k** (𐰴𐰰𐰃𐰖) şeklinde okunmasına karar verildi.

"b(e)zg(e)k" sözcüğü ile ilgili metin tamirini yansıtan görüntü

Karı Çor Tigin yazıtının epigrafik belgelemesini yaparken metin tamiri, okuma ve anlamlandırma hususunda üzerinde en fazla durulan sözcüğün **b(e)zg(e)k** (𐰴𐰰𐰃𐰖) kavram işaretini olduğunu belirtmek isterim. Söz konusu kavram işaretinin metin tamiri yapılp **b(e)zg(e)k** olarak okunması gerektiği kesinlik kazandıktan sonra bu kavram işaretinin *süs, bezek* anlamına gelen bir sözcük mü yoksa *sitma* anlamına gelen bir sözcük mü olduğu üzerinde duruldu.

B(e)zg(e)k kavram işaretinin yazıtın üçüncü satırında geçen ÿağl(a)k(a)r kan (𐰠𐰄·𐰠𐰄·𐰠) sözcük öbeğinin sıfatı olduğu da göz önünde bulundurularak sözcüğün *sitma* anlamına gelen **b(e)zg(e)k** kelimesiyle ilgili olduğu görüşüne varıldı. Bu anlamlandırmanın

yapılmasında Türkçenin temel kaynaklarında ve Türk lehçe ve ağızlarında *süs*, *bezek* anlamlarına gelen **b(e)zg(e)k** sözcüğünün bulunmamasının da etkili olduğunu belirtmek isterim.

B(e)zg(e)k kavram işaretini eski Uygur Türkçesi metinlerinde ve sonraki dönemlere ait yazılı kaynaklarda geçen **bez-** / **bes-** (titre-) fiili ile fiilden isim yapan **/-GAK/**⁹ biçim biriminden oluşmaktadır.

B(e)zg(e)k sözcüğü de hem Eski Uygur Türkçesi Dönemi metinlerinde hem sonraki dönemlere ait yazılı kaynaklarda hem de günümüz lehçe ve ağızlarının büyük bölümünde **sıtma**, **sıtma hastalığı** anlamlarında kullanılmıştır:

béz-: *titre-* (DLT II, 8; EUTS, 1968: 40);

anın korkdu bezti: O bu yüzden korktu ve titredi (TT II 6, 32; Clauson, 1972: 389).

er tumlugdin bezdi: Adam soğuktan titredi (DLT II, 8).

bézik béz-: *titre-, titreme titre-* (DLT I, 385).

bezgek / bészgek / bizgek / bizkek / bezek: *kuvvetli ateş; titreme, titretici sitma* (DLT II, 289; EUTS, 1968: 40; KTS, 1993: 38, 43; YUTS, 1995: 37; KTLS, 1991: 776-777; DTS II, 1965: 652).

Türkçenin tarihî kaynaklarında, yaşayan Türk lehçe ve ağızlarında **sıtma** anlamında kullanılan **b(e)zg(e)k** kavram işaretinin Karı Çor Tigin yazıtında Yaglakar Han'ın sıfatı olarak **titreten, titretici; bezdiren, bezdirici; korkutan, korkutucu; ürkütücü; görkemli, heybetli** anlamlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim iletişimde verici mesajını etkili kılmak, ona derinlik kazandırmak, kuvvetlendirmek ve vurgulamak için mesajın aktarımında kullandığı kavram işaretlerini gerçek anlamları dışında kullanabilmekte ve on(lar)a benzetme yoluyla daha derin ve daha etkileyici anlamlar kazandırmaktadır. **B(e)zg(e)k** kavram işaretini de Uygurların efsanevi kağanı ve kumandanı olan Yaglakar Han'ın savaşçılığını, kahramanlığını, düşmanlar karşısındaki titretici, korkutucu tavrını, acımasızlığını belirtmek amacıyla (metaforik görevle) kullanılmıştır.¹⁰

⁹ Eski Uygur Türkçesi Dönemine ve sonrasına ait eserlerde **/-GAK/** biçim birimiyle yapılmış başka kavram işaretleri de bulunmaktadır: **ar-kag** (*mekik*), **or-gak** (*orak*), **kız-gak** (*hasis, kışkanç*), **iç-kek** (*şeytan*), **yum-gak** (*yumak*), **ay-gak** (*konuşkan, dedikoducu*) ... (Eraslan, 2013: 105; Güner, 2013: 137).

¹⁰ Lakaplar bir kişiye, bir aileye, bir sülaleye, boya... herhangi bir özelliğinden veya davranışından dolayı verilen / takılan kavram işaretleridir. Yaglakar Han'ın adının önünde bulunan ve olumsuz anlam taşıyan **b(e)zg(e)k** sıfatına benzer sıfatlar / lakaplar sonraki dönemlerde hüküm süren Türk boy ve topluluklarının / devletlerinin kağan ve kumandanları için de yakıştırılmıştır. Bunun en karakteristik örneklerinden birini Osmanlı Devletinin XI. padişahı; meşhur hükümdar Yavuz Sultan Selim'in / I. Selim'in (*doğ. 10 Ekim 1470 - öл. 21/22 Eylül 1520*) lakabı oluşturur. Sert mizacı, kararlılığı, savaşçılığı vebabası II. Bayezid'i tahttan indirmesi yüzünden kendisine yakıştırılan **yavuz** (*kötü, çirkin, pis*) lakabı zamanla I. Selim'in adının vazgeçilmez bir parçası hâline gelmiştir.

- **ýagl(a)k(a)r ƙan(ۋەڭ·ەنلۈدى):**

ýagl(a)k(a)r ƙan kavram işaretti **ýagl(a)k(a)r** (يەڭلىدى) ve **ƙan** (ۋەڭ) sözcüklerinden oluşmaktadır. Bu kavram işaretti hem Uygurların efsanevi kahramanı Yaglakar Han'ın adı olarak hem de Yaglakar Han'ın da mensubu bulunduğu Dokuz Uygur boyundan birinin adı olarak kullanılmıştır.

Bezgek Yaglakar Han'ı tasvir eden bir görüntü (Tasarım: Levent ALYAP)

Bilindiği üzere Ötüken Uygur Devleti, 795 yılına kadar Yaglakar boyundan gelen kağanlar tarafından yönetilmiş; 795 yılında Kağan Ay Çor'un ölümünün ardından oğlu olmadığı için tahta herkesin çok sevdiği Ediz boyundan başvezir Kutlug Bilge getirilmiştir. "Ay Tengride Ülög Bulmuş Alp Ulug Bilge Kağan" sıfatıyla tahta geçen Kutlug Bilge de Ediz boyundan olmasına rağmen soyluluğun, seçkinliğin, saygınlığın, cesaretin ve kahramanlığın sembolü olarak kabul edilen "Yaglakar" unvanını kullanmıştır.

Yaglakar boyunun adı diğer Uygur boylarının adlarıyla birlikte Çin kaynaklarında da geçmektedir: *Yüe-lo-ko* (*Yaglakar*), *Hu-to-ko* (*Uturkar*), *To-lo-wu / Hou* (*Kürebir*), *Mo-Ko-si-k'i* (*Bakasıkır*), *A-vu-ti* (*Ebirçeg*), *Ko-sa* (*Kasar*), *Hu-Wu-su*, *Yüe-wu-ku* (*Yagmurkar*), *Hi-Ye-Vu* (*Aymur / Eymür*) (İzgi, 1986: 13; Mackerras, 2000: 421-440; Çandarlıoğlu, 2004: 56; Gömeç, 2008: 257-264; Mert, 2009: 22-23; Ercilasun, 2009: 5-12; Almas, 2010: 131-135).

yağlı(a)k(a)r қан kavram işaretini Ötüken Uygur Döneminin (Kök)türk harfli yazıtları içinde ayrı bir yere ve öneme sahip olan ancak vücuda getirildiği Moğolistan topraklarında kaybolup bugün yeri bilinmeyen Suci yazıtında da geçmektedir:

u ýğur : yir(i)nte : ý(a)ğl(a)k(a)r : k(a)n:ta k(e)lt(i)m kirk(i)z : oğlı : m(e)n boyla :
kutl(u)ğ : ý(a)rğ(a)n : m(e)n (Sü 1-3; Sertkaya, 2001: 307-312).

yağlı(a)k(a)r kavram işaretinin belirtilen ögesini oluşturan; eski Türk boy ve topluluklarının en üst seviyedeki yöneticilerinin unvanlarından biri olan ve *han, kağan, sultan, hükümdar, bey, başkan, reis...* anımlarına gelen **kan** (𐰴𐰮) sözcüğü de eski Türk yazılı belgelerinde kullanım sıklığı en fazla olan kavram işaretleri arasında yer almaktadır. Aralarında anlam farkı bulunmasına karşın **kan** (𐰴𐰮), sözcüğü ile **k(a)g(a)n** (𐰴𐰮) kavram işaretleri (unvanları) eski Türk yazıtlarında zaman zaman birbirinin yerine de kullanılmıştır (Alyılmaz, 2008: 49-60).

türk bod(u)n : k(a)n in bulm(a)y(i)n : t(a)bğ(a)çda : (a)dr(i)ftı : k(a)n(a)nı :
k(a)n in kood(u)p : t(a)bğ(a)çka : ý(a)na iç(i)kdi : t(e)ñgri : (a)ñça t(e)m(i)s (e)r(i)ñç :
k(a)n b(e)rt(i)m : k(a)n(i)ñg(i)n : kood(u)p : ic(i)kd(i)ñg (T 2-3).

ԿԻՒԽԴՅՆ : ԻՄՌԱՋ : ԿԻՇՅԵՎ : ԿԻԽՆԻՆ : ԽԵՎԻՀ : ԲԻՆ : ՇՈԽ
 $k(a)ni$: *süsi* : $t(e)r(i)lm(i)s$: *süng(ü)sd(ü)m(i)z* : $s(a)n\hat{c}d(i)m(i)z$: $k(a)nin$:
 $\ddot{o}l(\ddot{u})rt(\ddot{u})m(i)z$ (Տ 28).

uyğur(*u*)*r k(a)n(i)m* : *tut(u)lm(i)s* (Tes yazısı B 4; Mert, 2009: 124).

- **aṭı (↑↓↑ < ↑ + ↓↓):**

Karı Çor Tigin yazıtının IV. satırında geçen **aṭı** (↑↓↑) kavram işaretini **aṭ** (↓↓) / (ad) sözcüğü ile Türkçede belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan /+I/ biçim biriminden¹¹ oluşmaktadır. Belirtili bir isim tamlamasının belirtilen / tamlanan kısmını oluşturan bu kavram işaretti *adt; kimliği; şeceresi* anlamına gelmektedir. Bu ifade Türk boy ve topluluklarının sonraki dönemlere ait mezar taşlarında da benzer şekillerde ifade edilmiştir.

Aṭ (↓↓) / (ad) kavram işaretti Eski Türkçe Dönemine ait eserlerde, Türkçenin tarihî kaynaklarında olduğu gibi Türkiye Türkçesinde, Türk lehçe ve ağızlarında aynı anlamlarda kullanılmaktadır:

: ፩፻፻፻፻ ፭፯፯ : ፩፻፻፻ ፭፯፯ : ፭፯፯፯፯፯፯ : ፭፯፯፯ ፭፯ : ፩፻፻፻፻፻ : ፭፯፯፯
 : ፩፻፻፻፻፻ ፭፯ : ፭፯፯፯ ፭፯ : ፩፻፻፻፻ : ፭፯፯፯ ፭፯ : ፭፯፯፯ ፭፯ : ፭፯፯፯ ፭፯ : ፭፯፯፯
 : ፭፯፯፯፯፯፯፯ : ፭፯፯ ፭፯ : ፭፯፯፯ ፭፯ : ፭፯፯፯ ፭፯ : ፭፯፯፯ ፭፯ : ፭፯፯፯ ፭፯

*türiijk : boð(u)η(u)ğ : (a)ṭı küsi : ýoð bołm(a)zuñ : tiy(i)n : k(a)ñg(i)m k(a)ğ(a)η(i)ğ :
 ög(ii)m k(a)tun(u)ğ : kötü(ii)m(i)ş : t(e)ñgri : il bir(i)gme : t(e)ñgri : türiijk : boð(u)η :
 (a)ṭı küsi : ýoð bołm(a)zuñ [tiy(i)n : öz(ii)m(i)n : ol t(e)ñgri] k(a)ğ(a)η : ol(u)ṛtđi
 (e)r(i)nç (KT D 25-26).*

ayığ kılmañka bütün yirtinqüde ayığ aṭı yadılır (Ui IV C 123-124).

*taki yime kim kayu tınlıq kuanşı im pusar aṭın uzun turkaru a(tasar) tünle küntüz
 atayu tutsar antağ oğrı bar uluğ otka kirser ... (Ku. 13-16, Tekin, 1960: 9-10).*

aṭı köträülmışe bo sudur nom erdinig (AY, 82/23).

ol üç nenğ kiminğ bolsa keldi kuti / bu üç nenğ kiminğ bolsa yitti aṭı (KB, 1676).

Ekleme: Yazıtta geçen ve anlamlı bir dil ögesiyle (**aṭı**) / (↓↓) görevli bir dil ögesinin (+I) / (↑) birlikte kullanımından oluşan **aṭı** (↑↓↑) kavram işaretini *yeğen* anlamına gelen **aṭı** (↑↓↑) şeklinde okumak da mümkündür.¹² Ancak bu durumda sözcüğün **aṭı** (↑↓↑) değil; **aṭışı** (↓↓↑↓↓) şeklinde yazılması gerekiydi. Nitekim yeğen anlamına gelen **aṭı** (↑↓↑) sözcüğü yazıtın VI. satırında üzerine almış olduğu belirtilen hâli ekiyle birlikte ((↑↓) / (+s)I/) kullanılmıştır: **↓↓↑↓↓** / kan tutuk aṭısı.

¹¹ Bizim belirtilen / tamlanan hâli biçim birimi olarak değerlendirdiğimiz bu ek (+s)I/, Türkçe dil bilgisi kitaplarında iyelik III. teklik şahıs eki olarak kabul edilmektedir. Belirtilen / tamlanan hâli biçim birimi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 1994: 53; Gemalmaz, 2010: 261-265.

¹² Mehmet Ölmez, Karı Çor Tigin yazıtını esas alarak yazmış olduğu “Ermenice “Torun”un Türkçesi Var mıydı?” başlıklı makalesinde aṭı sözcüğünü *torun* olarak anlamlandırmaktadır. (Ölmez, 2013: 88-89).

• **ç(a)b(i)ş (չՇ)**:

Karı Çor Tigin yazıtında Karı Çor Tigin'in babasının adı olan **C(a)b(i)ş Tig(i)n'** in adında belirten ögeyi oluşturan (չՇ) kavram işaretti Türkçenin bilinen en eski yazılı belgelerinde (Orhun yazıtlarında, Yenisey yazıtlarında, Ötüken Uygur Dönemi yazıtlarında...) hem askerî terim olarak ve hem de kişi adı olarak (**ç(a)b(i)ş (ԿՇ / ԱՋ) / ԽՇ**) yer almaktadır:

: ՃԳԴՃ : ՃԾՎՃ : ՃՄՀՅՒ : ՃՅԴՐՃ : ՃՄՃՃ : ՃՃՃՃ : ՃՃՃՃ ՃԵՅՒՃ
 : ՔԻՄ ԲԻՒՃ : ԹԱՃ : ԹԵՅՅՃ : ԹԻՄՅՆ ԲԻՒՆ : ՃԿՅՅՆ ՃԺԿՐՃ : ՃՖՃՀ ՃՄԿՆ : ՃԼՅՃՃ
 bilge tonyüük : buýla b(a)ǵa t(a)րk(a)η birle : ilt(e)r(i)ş կ(a)ǵ(a)η : bol(u)ý(i)η :
 b(i)rye : t(a)b(g(a)c(i)ǵ : öngre kít(a)ný(i)ǵ : ýüyü oğ(u)z(u)ǵ : ük(ii)ş ök öl(ii)rti :
 b(i)lg(e)si : ç(a)b(i)şı : b(e)n ök (e)rt(i)m : (BT 6-7).

ԹԻՄ ԹԻՎՆՃ : ԹԱ : ԹԻՄ ԹԱՃ : ԹԵՅՅՃ : հՀ ԿՎԱՐՅՆՔ ...
 kööl i(ç) coṛ (a)nç(a)k: b(i)lg(e)si : ç(a)b(i)şı (e)rti : (a)լրi büük(e)si (e)rti (KÇ 17).

ՔԻՄՃ: ԹՎԻՒ: ԹԻՎՆՃ: ՃՄԿՃ ՃՃՃՃ ԱՋ ԱՋՃ ...

ç(a)b(i)ş ton t(a)րk(a)η : b(e)nǵusi : tike : b(e)rt(i)m (E 30-2; Useev, 2011: 468).

: ԽՆ : ԽՎԿՃ ԿՎՃ : ՌՋՋՃ : ԿԽՎՃ ԿՇ ՀԱ ՀՎԿՃԵՐ....
 ud(u)րg(a)η buʃyruki] ç(a)b(i)ş s(e)nǵün : բօդ(u)ու : տօկ(u)զ ե(a)ý(i)րկս: (a)k
bas (Ta. K 4; Mert, 2009: 187).

Ünlü Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmud, *Divan u Lügati't-türk* adlı meşhur eserinde **ç(a)b(i)ş** sözcüğünü *savaşta safları düzenleyen; savaş olmadığında ise askeri zulmetmeye bırakmayan kimse* şeklinde açıklamaktadır (DLT I, 368; Atalay, 1985: 368).

Ç(a)b(i)ş >... > çavuş kavram işaretti bugün de başta Türkiye Türkleri olmak üzere Türk boy ve toplulukları arasında hem askerî terim hem de kişi adı olarak kullanılmaktadır.

Ekleme: Çavuş sözcüğünün **ç(a)b** anlam ögesiyle (üzerine getirildiği ad soylu sözcüklerin anamlarını kuvvetlendiren ve pekiştiren bazen de onlara çokluk anlamı katan) /+İş/ görev ögesinin birleşiminden oluşması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim **ün**, **şan**, **şöhret** anamlarına gelen **çav** < çab sözcüğü ve bu sözcükten türemiş kavram işaretleri Eski Türkçe Dönemine ait pek çok eserde yer almaktadır:

bu himmet müriyyvet bile barsa çav / bolur beg tileki yorır ötriü av (KB 2125)

aķı bolsa begler attı çavlanur / attı çavi birle ajun beklenür (KB 2050)

- **tig(i)n** ($\wedge^i \Sigma^1_\lambda$):

Karı Çor Tigin yazıtında iki kez geçen ($\dot{c}(a)b(i)\dot{s}$ *tig(i)n*, $k(a)rı$ *çor tig(i)n*) ve eski Türk boy ve topluluklarında *kağanın oğlu* ve *kardeşi* için kullanılan *tig(i)n* (𐰴𐰴𐰴) kavram işaretinin de Türkçenin bilinen en eski yazılı belgelerinde (Orhun yazıtlarında, Yenisey yazıtlarında, Ötüken Uygur dönemi yazıtlarında, Uygur yazılı eserlerinde...) en sık kullanılan sözcüklerden biridir. Sözcük geçtiği metinlerde hem cins ad hem de özel ad (sifat tamlaması hâlindeki özel adların belirtilen ögesi) olarak kullanılmıştır:

*in(i)m : köl **tig(i)n** : birle : sözl(e)şd(i)m(i)z* (KT D 26).
#x̥t̥h̥r̥x : h̥e̥r̥h̥k̥ y̥j̥y̥d̥ : t̥r̥t̥ : s̥t̥ : h̥y̥s̥t̥s̥ : t̥h̥j̥ : h̥m̥n̥ : t̥h̥t̥e̥r̥q̥
*yig(i)r̥mi : k̥ün : o̥l(u)r̥(u)p : bu t̥(a)şka : bu : tamka : koop : ýo̥l(lu)ğ **tig(i)n***
id(i)m (KT GD)

- $\text{oglı}(\vdash \Box \Diamond \varphi < \vdash + \Diamond \Diamond \varphi)$:

Karı Çor Tigin yazıtının V. satırında geçen **oğlı** (أْجُل) / (oğlu) kavram işaretti **oğ(u)l** (أْجُل) / (oğul) sözcüğü ile Türkçede belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan /+I/ biçim biriminden oluşmaktadır.

Eski Türkçe Döneminin (bilinen) ilk eserlerinde genel olarak (*kız* veya *erkek*) **çocuk** anlamında kullanılan sözcük (*oğ(u)!* / ʌŋ'ʌ), tıpkı Karı Çor Tigin yazıtında olduğu gibi (*ç(a)b(i)s tig(i)n oğlu*) sonraları (genelde) **erkek çocuk** anlamında kullanılmıştır:

oglı : *k(a)n̄gin t(e)g : kil(i)nm(a)duk (e)r(i)n̄ç* (BK D 6).

• **tuṭuk** (↓众𠂇):

Tutuk (↓众𠂇) sözcüğü, Karı Çor Tigin yazıtının VI-VII. satırlarında yer alan نَسْنَسْ نَسْنَسْ ↓众𠂇 · چَنْ han **tuṭuk** atısı (Han Tutuk'un yeğeni) kavram işaretinin tamlayan / belirten ögesinin içinde geçmektedir.

Türkçeye Çinceden (totok < *tuo-tuok; Tekin, 1988: 173; tutuk < dudu, to-tog; Nadelyaev vd., 1969: 593; tutuk < tu-tu, Caferoğlu, 1968: 255) alıntılama yoluyla girmiş olan sözcük, Eski Türkçe Dönemi eserlerinde askerî ve idari terim olarak *vali*, *askerî vali* anlam(lar)ında kullanılmakta ve bu unvanı taşıyan kişilerin adlarında geçmektedir:

adač tuṭuk; alp tuṭuk; begü tuṭuk kırku sejün; bukač tuṭuk; buzač tuṭuk; el toyan tuṭuk; yabaš tuṭuk; yaymış tuṭuk; kök amaš tuṭuk; köl i(c) çor, künč tuṭuk; oŋ tuṭuk; ögün tuṭuk; örə bört tuṭuk; az apa tuṭuk; soyan tuṭuk; tay bilgä tuṭuk; tojütü tuṭuk; tura tuṭuk... (Nadelyaev vd., 1969: 593).

¶¶¶¶¶ : ¶¶¶¶¶ : ↓¶¶¶¶ ¶¶¶¶

kooṣu tuṭuk : birle : sün̄g(i)şm(i)ş (KT K 1).

¶¶¶¶¶ : ¶¶¶¶¶ : ↓¶¶¶¶¶ ...¶¶

t(a)b[ğ(a)c o]n̄g tuṭuk : b(e)s tüm(e)n : sü k(e)lti (BK D 25).

: ¶¶¶¶¶ : ¶¶¶¶¶ : ↓¶¶¶¶ ¶¶ : ¶x¶¶¶¶¶ : ¶¶¶¶¶ : ¶¶¶¶¶

¶¶¶¶¶ ¶¶

köl tig(i)n : ý(a)d(a)ğ(i)n : op!(a)ýu t(e)gdi : on̄g **tuṭuk** : ýuṛçin :
ý(a)r(a)k!(i)ğ : (e)l(i)g(i)n tuṭdı (KT D 32).

¶¶¶¶¶ : ¶¶¶¶¶ : ↓¶¶¶¶¶

cık bod(u)nka : **tuṭuk** : (a)t birt(i)m (ŞU G 2; Mert, 2009: 242).

: ¶¶¶¶¶ : ¶¶¶¶¶ : ¶¶¶¶¶ : ¶¶¶¶¶ : ↓¶¶¶¶¶ : ¶¶¶¶¶

¶x¶¶ : ¶¶¶¶¶ : ¶¶¶¶¶

t(a)y bilge : **tuṭuk** : ý(a)b!(a)k!n : üç(i)n : bir (e)ki (a)t!(i)ğ : ý(a)b!(a)k!n : üç(i)n :
k(a)ra : boğd(u)n(u)m : ölt(i)n̄g : y(e)td(i)n̄g (ŞU D 5; Mert, 2009: 226, 230).

- **aṭışı** (તર્સતુસ < તર્સ + તુસિસ):

Atısı (¶¶¶¶¶) sözcüğü, Karı Çor Tigin yazıtının VI-VII. satırlarında yer alan ***kan tuțuk atısı*** (*Han Tutuk'un yeğeni*) kavram işaretinin tamlanan / belirtilen ögesi olarak geçmektedir.

Han Tutuk'u tasvir eden bir görüntü (Tasarım: Levent ALYAP)

Atısı (アトス) belirtilen ögesi de **ati** (アト) / (*yeğen*) sözcüğü ile Türkçede belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan /+sI/¹³ biçim biriminden oluşmaktadır. Atı sözcüğü Eski Türkçe Dönemi eserlerinde *erkek kardeşin çocuğu*, *yeğen* anlamlarında kullanılmaktadır.

ֆերմատ : մերմայլը : բիթ : մերմանք : բակում : էհրա : բայզ
bunça : bit(i)g : bit(i)gme : köl tig(i)n : (a)tisi : ýol(lu)ğ tig(i)n : bitid(i)m (KT GD)
ֆերմատ մերմանք
y(e)g(e)n(i)m(i)n (a)t(i)m(i)n kört(ü)m (Sü 8; Sertkaya, 2001: 307-312).

Yong-Söng Li, *Türk Dillerinde Akrabalık Adları* adlı çalışmasında sözcüğün Türkçede geçmişte **torun** anlamında da kullanıldığını ve bugün Sarı Uygurcada yaşadığı belirtmektedir (Li, 1999: 206-208).

¹³ Belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan /+sI/ biçim birimi yazıtta **¶** şeklinde yazılmıştır.

- **bögü (بۈگۈ):**

Bögü (بۈگۈ) ve **bilge** (بىلەجىق) kavram işaretleri, yazitta birlikte yer alarak Karı Çor Tigin'in ağabeyi olan T(e)ngri Kan(چەنگىرى)’ın sıfatı olarak kullanılmıştır.

Bögü ve **bilge** kavram işaretlerinin her ikisi de *akıllı*, *bilgili*, *bilgin*, *hakim*... anlamlarına gelmektedir. Bu sebeple söz konusu sözcüklerin Eski Türkçe Dönemine ait metinlerde (hem cins ad hem de özel ad olarak) ya birbirlerinin alternatif olarak kullanıldıkları veya anlamı pekiştirmek, etkili kılmak, vurgulamak ve güçlendirmek için **ikileme** olarak birlikte kullanıldıkları görülür.

Karı Çor Tigin yazıtında geçen چەنگىرى ئەنگىرەت : بۈگۈ : بىلەجىق / **bögü** : **bilge** : **t(e)ngri kan** ifadesi de bunun açık göstergesidir.

Bögü Bilge Tengri Han’ı tasvir eden bir görüntü (Tasarım: Levent ALYAP)

Bögü ve **bilge** sözcükleri arasındaki anlam ilişkisine Kaşgarlı Mahmud *Divan u Lügati t-türk*'te (**bögü** sözcüğünü açıklarken) şöyle dikkat çekmektedir:

bögü:¹⁴ Bilgin, aklı, hakim. **Bilge** kelimesiyle birleştirilerek **bögü bilge**¹⁵ denir.

Şu parçada da gelmiştir.

<i>Biligni irdedim</i>	<i>Bilgiyi aradım</i>
<i>Bögüni udurdum</i>	<i>Akılliyi / bilgiliyi seçtim</i>
<i>Özümni adırdım</i>	<i>Kendimi ayırdım</i>
<i>Yalgil atım yazılınır</i>	<i>Ak yeleli atım çözülür (DLT III, 228).</i>

Bögü / bügü sözcüğünün Türkçenin temel kaynaklarında geçtiği birkaç örnek cümleyi dikkatlere sunmak faydalı olacaktır:

ur(u)n̄gu kūl(i)g : tok : bögü : t(e)rk(e)ne : kang(i)m b(e)g : (e)rd(e)m (i)ç(i)n : birle b(a)rđi (E 10-6; Useev, 2011: 422–423).

b(ö)güt t(e)rk(e)n : (e)r (e)rd(e)m(i)mde... (E 52-2; Useev, 2011: 516-517).
*ontun sīşarqii buryanlar uluştıta böğürlär quvrayında jaymur jaymiş teg xua
 čęčä jaymişin saqınımış kergäk (TT V A₁₀₇; Nadelyaev vd., 1969: 116).*

negü tir eşitgil bügü bilge beg
bu söz işke tutsa sanğa bolğa yig (KB 2513; Arat, 1991: 264).

ne begler yaturlar kara yir bolup

¹⁶ ne bilge bügü sizdi yirde ölüp (KB 4723 Arat, 1991: 473)

¹⁴ Besim Atalay sözcüğü **bükü** şeklinde okumaktadır (Atalay, 1985: 228). Bizce sözcük **bögü** olarak düzeltilmeli; *Divan u Lügati't-türk*'ün yeni yayınlarında da **bögü** olarak yer almıştır.

¹⁵ Besim Atalay sözcüğü **bükü bilge** şeklinde okumaktadır (Atalay, 1985: 228). Bizce sözcük **bögü bilge** şeklinde düzeltilmeli; *Divan u Lügati't-türk*'ün yeni yayınlarında da **bögü bilge** olarak yer almmalıdır.

¹⁶ Bögü ve bilge sözcükleri Yusuf Has Hacib tarafından 1069-1070 yıllarında yazılan Kutadgu Bilig'de de 18 beyitte ikileme şeklinde geçmektedir. Kutadgu Bilig'de geçen bögü bilge ikilemesi *vd.* ikelemeler için ayrıca bk. Kargı-Ölmez, 1997: 19-44.

- bilge(ቤጋዣንሻ):

Bilge (بىلچە) kavram işaretü yazıttı **bögü** (بۆگۈ) kavram işaretüyle birlikte ikileme oluşturup Karı Çor Tigin'in ağabeyi olan t(e)ngri kąñ (چەنگىر ئەنگىر)'ın sıfatı olarak kullanılmıştır: نەنگىر ئەنگىر : بىلچە : بۆگۈ / *bögü : bilge : t(e)ngri kąñ inisi.*

Bilge sözcüğü, **bil-** eylemi ile eylemden ad (sifat) yapan /-GE+/ morfeminden oluşmaktadır. Eski Türk devlet başkanları, yöneticileri ve ileri gelenleri tarafından ad / lakap olarak da kullanılan sözcük, *akıllı*, *bilgili*, *bilgin*, *uzak görüşlü*, *hakim*, *yetkin*, *olgun* anlamlarına gelmektedir. Sözcüğün hem ad / lakap olarak hem de ifade ettiği anlamlardaki kullanımlarına (Eski Türkçe Dönemi eserleri başta olmak üzere) Türkçenin temel kaynaklarının pek çokunda rastlanmaktadır. Eski Türk yazıtlarında ve diğer yazılı kaynaklarda daha ziyade yönetici kimselerin (kağan, danışman, kumandan ve beylerin) taşıyabildikleri ve kullandıkları “bilge” sözcüğü, hem ifade ettiği anlam hem de Türk boyları arasındaki “atalara saygı” (“atalar kültü”) anlayışından / inanışından dolayı bugün “kız ve erkek çocukları”na konulan adlardan biri olmuştur (Alyılmaz, 2008: 49-60):

t(e)n̄gri t(e)g : t(e)n̄gride : bolm(i)ş : türük : bilge : k(a)ğ(a)n : bu ödke : ol(u)t(u)m (KT G 1).

kür(e)gütün̄g(i)n : üçün : ig(i)dm(i)s : bilge : k(a)ğ(a)n(l)n̄g(l)n : (e)rm(i)s b(a)rm(i)s : (e)dgǖ (e)l(i)n̄ge : k(e)n̄tii : ý(a)n̄g(i)tü(l)ğ : ý(a)b(l)a(k : kigürt(ü)g (KT D 23).

bilge : *k(a)g(a)n (e)rm(i)s : (a)lp k(a)g(a)n : (e)rm(i)s : buyruķı : <y(e)me> bilge : (e)rm(i)s (e)r(i)nç : (a)lp (e)rm(i)s (e)r(i)nç* (BK D 4).

k(a)ǵ(a)n̥im : b(e)n̥ öz(ü)m : bilge tonýukuk : öt(ü)ntük öt(ü)n̥ç(ü)m(i)n :
(e)s(i)dü b(e)rti (BT 15).

በኋላ ሚኒስቴር ከተማውን በኋላ ሚኒስቴር ከተማውን

anıñ ara bir bilge kişi kuanşı im pusar atın atasar ol kamağ tınlıqlar taluydağı tişi veklerde ozar kurtulur esen tıkel öz virinte (barur)lar (Ku 17; Tekin, 1960: 10).

bilmek ülgülemek bölmek bilge bilig tip bolar törtegү barça erür bilge bilig-ning niz(a)ng atı (ÜY. 108a 15-16; Barutçu-Özönder, 1998: 43).

bilge t(e)ngri t(e)ngrisi burkanning iduk kutlug sekiz çaytı (AY 3/17; Kaya, 1994: 61).

- t(e)ngri (ຕ່ງໆຮີ):

Karı Çor Tigin'in ağabeyi **تِغْيِيْر** : **تِغْيِيْر** : **تِغْيِيْر** bögü : bilge : **t(e)ngri**
kaŋ'ın adında geçen **تِغْيِيْر** / **t(e)ngri** kavram işaretti Eski Türkçe Dönemine ait metinlerde
genelde *gök*, *gökyüzü*, *gökyüzünde olan*; *Tanrı*, *Tanrı'ya ait*, *ilahî*, *ilahî güce sahip
olan*; *Tanrı tarafından yaratılan*; *Tanrıının temsilcisi*... anımlarında kullanılmıştır:

t(e)ngri t(e)g : t(e)ngride : bolm(i)s : türük : bilge : k(a)ğ(a)n : bu ödke : ol(u)rt(u)m (KT G 1).

*üze : t(e)n̄gri : ıduk : y(e)r şub : [(e)çim] k(a)ğ(a)ñ : kuutı : t(a)p̄lam(a)dı
(e)r(i)n̄ç* (BK D 35).

t(e)n̄gri : *bil(i)g b(e)rtük üc(ü)n* : *öz(ü)m ök : k(a)g(a)n kisd(ı)m* (T 6).

t(e)n̄gri um(a)y : iduk y(e)r sub : b(a)sa b(e)rти (e)r(i)n̄ç (BT 38).

t(e)ngrid(e)ki : künke : y(e)rd(e)ki : el(i)mke : bökm(e)d(i)m (E 7-3; Useev, 2011: 416-417).

t(e)n̄gr̄i el:(i)mke (e)r (e)rd(e)m(i)m : üç(ii)n uýg(u)r : k(a)n̄da : b(e)rü : kel(dim) (E 73-2; Useev, 2011: 542-543).

የ(*e*)**z** **k**(*a*)**g**(*a*)**n** : *o***g**!**l** **t**(*e*)**n****g****r****i** *u***s****c****m**(*l*)**s**

b(*e*)**g**(*e*)**r** **t**(*e*)**n****g****r****i** **k**(*e*)**n** **b**(*i*)**t**(*i*)**d****i** (Hangidaí yazitu)

bu t(e)n̄grik(e)n (a) ý t(e)n̄gride : kuť bulm(i)s (a)lp bilge t(e)n̄gri uýgur k(a)g(a)n (I. Karabalgasun Yazılı: Alyap, 2012: 1-15).

ol ödüün tengri burkan ķuanşı im pusarķa ince tip yarlıkadı (Kİ. 162-163; Tekin, 1960: 16).

alkinçsız kögüzlüg bodisvt ol edgi kılınç ertingü öküş titir tengrim tip ötünti (Kİ. 88-89; Tekin, 1960: 12).

er busuşlug, tengri bulılıg boltı (IB 52).

üze tengri eşidti, asra kişi bilti. antag küçlüg men tir (IB 60).

üze tengrike tegir, asra yırke kirür tir ... antag küçlüg men (IB 20).

Tanrı'nın “Yüceler Yücesi” olduğuna inanan Türk boy ve toplulukları onu hep göklerde, gökyüzünde, yükseklerde düşünmüştür. Bunun için de O'na “**tanda / üstte / gökyüzünde bulunan**” anımlarına gelen **Tanrı** sıfatını yakıştırmışlardır. **Tang** (... > tan > ten) adıyla (gerçekte Türkçenin yön bildirme eklerinden biri olan ancak bu özelliğini zamanla kaybedip bir yapım eki gibi üzerine getirildiği sözcükle kaynaşan) /+rA/¹⁷ görev ögesinin birleşiminden oluşmaktadır (Alyılmaz, 2013: 6-105).

Türkçede sözcüklerin bünyelerinde bulunan **l**, **n**, **y**, **m**, **r** ünsüzleri birlikte kullanıldıkları ünlüleri daraltıcı ve inceltici özelliğe sahiptir. **Tan** sözcüğünün bünyesinde yer alan **n** ünsüzü ile /+rA/ görev ögesinin bünyesindeki **r** ünsüzü **tangra** (**tangrı** > **tanrı**) sözcüğünün ince ünlülü türevlerinin de (**tengri** > **tenri**) ortaya çıkışını sağlamıştır.

Eski Türkçe Dönemine ait yazılarda ve diğer yazılı eserlerde tanrı / tengri sözcüğü kağan ve kumandanların adlarında ve unvanlarında (açıklama, belirtme ögesi / sıfat unsuru olarak) geçmektedir: **tengri teg tengride bolmuş türk bilge kağan, tengride bolmuş alp külüg bilge kağan, ay tengride kut bulmış alp ulug bilge kagan, kün tengride ülüg bulmış alp küçlüg bilge kağan, ay tengride kut bulmış bilge kagan, ay tengride kut bulmış alp külüg bilge kagan...** Dillerin gelişmesini sürekli etkileyen kolaylık (économie) ve anlaşılabilirlik (compréhensibilité) kanunları gereği anlamlı ve görevli dil öğeleri zamanla aşınmış bazen de görevlerini kendilerini kuşatan diğer görev ve anlam öğelerine bırakarak düşmüşler veya daha başlangıçta işaretli bir öge karşısında **ışaretsiz** (non-marqué) kalmışlardır (Gemalmaz, 1992: 28). Türk kağan ve kumandanlarının adlarında geçen ve **tengri** sözcüğünün niteleyicileri veya belirleyicileri durumundaki anlamlı ve görevli dil öğeleri de ifade ettikleri anımları zamanla **tengri** sözcüğüne bırakarak işaretsiz kullanılmışlardır. Karı Çor Tigin yazıtında geçen **tengri kan** ifadesi de böyle bir gelişimin ve kullanımının sonucunda ortaya çıkmıştır.

¹⁷ Eski Türkçe Dönemi metinlerinde sıkça karşılaşılan **ître**, **taşra** sözcüklerinin bünyelerinde bulunan eklerin de tanrı sözcüğünün üzerindeki görev ögesiyle (/+rA/ > /+rI/) aynı olduğunu belirtmek gerekir.

- **inisi (نِيْسِيْ)**:

İnisi (نِيْسِيْ) sözcüğü, نِيْسِيْ تِنْجِيْرِيْ · تِنْجِيْرِيْ : نِيْسِيْ تِنْجِيْرِيْ / *bögü : bilge* : *t(e)ngri kañ inisi / Bögü Bilge Tengri Han(in) küçük erkek kardeşi* kavram işaretinin tamlanan / belirtilen ögesi olarak geçmektedir.

İnisi (نِيْسِيْ) belirtilen ögesi de **ini** (نِيْ) / (*küçük erkek kardeş*) sözcüğü ile Türkçede belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan نِيْ / /+سِيْ/ biçim biriminden oluşmaktadır.

İni sözcüğü Eski Türkçe Dönemi eserlerinde ve bugünkü Türk lehçelerinin önemli bir kısmında **küçük erkek kardeş** anlamlarında kullanılmaktadır:

نِيْسِيْ : نِيْسِيْ : نِيْسِيْ : نِيْسِيْ : نِيْسِيْ : نِيْسِيْ
 نِيْسِيْ : نِيْسِيْ : نِيْسِيْ : نِيْسِيْ : نِيْسِيْ : نِيْسِيْ : نِيْسِيْ
 (a)nña kisre : **in(i)si** կ(a)ğ(a)η : Յoլm(i)ş (e)r(i)n̄ç : oğlułi : կ(a)ğ(a)η : Յoլm(i)ş
 (e)r(i)n̄ç : (a)nña kisre : **inisi** : (e)çisin t(e)g : կl(i)ηm(a)dūk (e)r(i)n̄ç : oğluł : կ(a)n̄gin
 t(e)g : կl(i)ηm(a)dūk (e)r(i)n̄ç (KT D 4-5)

مِنْسِيْ : مِنْسِيْ : مِنْسِيْ : مِنْسِيْ : مِنْسِيْ
in(i)m : kööl *tig(i)n* : *birle* : *sözl(e)sd(i)m(i)z* (KT D 26).

مِنْسِيْ : مِنْسِيْ : مِنْسِيْ : مِنْسِيْ : مِنْسِيْ
 um(a)y t(e)g : ög(ü)m : կ(a)tun : կuut(i)n̄ga : **in(i)m** : kööl *tig(i)n* : (e)r (a)t
 bufı (KT D 31).

مِنْسِيْ : مِنْسِيْ : مِنْسِيْ : مِنْسِيْ
in(i)m : kööl *tig(i)n* : *k(e)rg(e)k* : *boſtu* (KT K 10).

مِنْسِيْ : مِنْسِيْ : مِنْسِيْ : مِنْسِيْ : مِنْسِيْ
in(i)m : (e)ç(i)m (a)yňta : (a)d(i)f(i)lu b(a)rđ(i)m(i)z (E 18-2; Useev, 2011:
 441-442).

مِنْسِيْ : مِنْسِيْ : مِنْسِيْ : مِنْسِيْ : مِنْسِيْ
 (e)r (e)r(de)m (ü)c(ü)n : **in(i)m** (e)ç(i)m : uý(a)f(i)η : üc(ü)n : b(e)n̄ğ:güm(i)n :
 tike : b(e)rti (E 28-7; Useev, 2011: 461-464).

مِنْسِيْ : مِنْسِيْ : مِنْسِيْ : مِنْسِيْ : مِنْسِيْ
 kööl tuđ(u)η **in(i)si** (a)tun t(a)mğ(a)η t(a)rķ(a)η (Höl
 Asgat / Eh Asgat yazımı; Alyılmaz, 2007: 15).

ince tip tidi ay inilerim (AY, 608/17).

● **k(a)rı (𐰈𐰃𐰴):**

Adına anıt mezar yaptırılan ve yazıtta konu olan kişinin adının (𐰈𐰃𐰴) 𐰈𐰃 𐱅𐰴 / *k(a)rı* *çor tig(i)n* tamlayan ögesini oluşturan **k(a)rı** sözcüğü eski Türk yazitlarında ve diğer yazılı kaynaklarda *yaşlı, yaşını başını almış; olgun, saygın* ... anlamlarında kullanılmıştır:

: 𐰈𐰃 𐰴 : 𐰈𐰃 𐱅𐰴 𐰈𐰃

öz(ü)m k(a)rı bol(u)m : ul(u)ğ bol(u)m (T 56-57).

k(a)rı yol t(e)nğri m (e)n (IB 48).

bir k(a)rı öküzüg bilin biçe komursga yımış (IB 37).

karga kاراتın kim bılır (DLT I 425).

karı öküz balduka korkmas (DLT III, 421).

negü tir eşitgil sınamış karı / sınamış karılar sözü söz kuri (KB 723).

negü tir eşitgil karı köklemiş / sınamış ukup hem bilip sözlemiş (KB 1492).

Karı Çor Tigin'e **k(a)rı** adının / lakabının layık görülmesi aşağıdaki sebeplerden kaynaklanmış olabilir:

- Eski Türk yaşayış ve inanış sisteminde yeni doğan erkek çocukların kötü ruhlardan, al basmasından, al karışının şerrinden, düşmanların muhtemel tehlikelerinden, kem gözlerden korumak için onlara (bir süreliğine) ya kız adları; ya da kötü, çirkin, degersiz anlamlar taşıyan “yanıltıcı”, “sahte” adlar konulur. Erkek çocukların olası tehlikelerden koruma amacıyla konulan bu adlar belli bir süre sonra da değiştirilir. Ancak söz konusu koruyucu adlar / lakkaplar bazen de “*Sihri büyüsü bozulmasın!*” diye değiştirilmez. Kırgız, Kazak, Altay, Saha, Hakas Türkleri arasında bu ad verme geleneği (yaygın olmasa da) bugün de devam etmektedir.
- Yeni doğan çocukların yaşamaları ve uzun ömürlü olmaları arzu edilir. Türk ad verme geleneğinde de yeni doğan çocukların yaşamaları, uzun ömürlü, başarılı olmaları için bu isteğe uygun adlar verilmiştir: *yaşa, yaşar, yüksəl, yüksel, varol, kari, karibek, karımış, tokta, toktamış, durdu, durmuş, erdi, ermiş, eren...* gibi.
- Türk boy ve toplulukları arasında yaşından büyük işler başarıran, kendinden beklenmedik davranışlar gösteren çocuklara *kari, koca, koca kari, ulu, bilge, bilgin, bilmış, çok bilmış, ermiş...* gibi sıfatlar / lakkaplar yakıştırılmaktadır.

Karı Çor Tigin'e de yukarıda belirtilen sebeplerden veya **ulu babalarından / dedelerinden** birinin lakabından dolayı **k(a)rı** adı verilmiş olabilir.

- **çor** (ԿՇՆ):

uʃl(u)g : kōöl i(ç) çor : s(e)k(i)z on : ý(a)s(a)p : ýok bolı (KÇ 2).

elc(i) cor·kijc [b(a)]rs (E 14-1· Useey 2011· 405)

ԿՐԵԱԿԱՆԻՒԹՅՈՒՆ

¹⁰ogh : (a) *tu : kü çon : oğl(a)n : toğ[d]* (E 26-2; Useev, 2011: 434-435).

... *il çor* : *ilinge* : *k...* (*e*)*rd(e)min üç(ü)n* : *yok(a)lidi* (E 32-3; Useev, 2011: 448-449).

(e)r (e)rd(e)m(i)m (ü)ç(ü)n : sü (e)g(i)r b(e)g çor birle : (a)d(i)f(i)lt(i)m (E 43-3; Useev, 2011: 468).

b(e)ngii car (E 57-1; Ilseev 2011: 524-525)

(e) *nl(i)g : cor : ip(a)nçu (a)lp t(a)rk(a)n : (a)t(a)ç(i)m a : (a)d(i)t(i)d(i)m(i)z :*
(e)s(i)s(i)m (E 152-2; Kormusin, 2008: 116-167)

ԵԿԱՔԿԱՐ ԼԵՂԿԱՅՈՒՆԱԿԱՐ

t(e)m(i)r չօր(i)n^g : յ(a)g(i) չօր : (i)k(e)gi լզb(a)r b(e)n^gl(i)g (E 118; Useev, 2011: 614)

(er) (a)f(i)m k(a)ra çor ýaǵı (a)tı k(a)r ýazm(a)z (TY 2,2).

(ina)llar çorlar evlerin (barıkların) ǵodup (MST 7. 54-55).

Ekleme: Çor kavram işaretinin kökeni ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bazı bilim adamları (Ölmez) sözcüğün Çince (< ço) olduğunu; bazı bilim adamları Toharca (Aalto) olduğunu; bazı bilim adamları ise (Nadelyaev *vd.*, Clauson, Sertkaya, Öner, Alyılmaz...) sözcüğün Türkçe olduğunu kaydetmektedirler (Nadelyaev *vd.*, 1969: 157; Donuk, 1988: 13-14; Sertkaya, 1995: 218-219; Ölmez, 1997: 183-184; Öner, 2011: 269-272; Alyılmaz, 2013: 141-164).

Çor sözcüğünün Türkçe olduğu görüşünü savunan Mustafa Öner, “**Or~Tor~Çor Sözleri Hakkında**” başlıklı makalesinde *or~tor~çor* sözcüklerinin tek bir köke bağlı olan ve “yer ve kişi için yükseklik” kavramını ifade eden kavram işaretleri olduğunu; *tor~çor* sözcükleri arasında ses denkliği (*t~ç* denkliği) bulunduğuunu kaydetmektedir (Öner, 2011: 269-272).

Çor sözcüğü kanaatimize *yigitlik, akıncılık, savaşçılık, kahramanlık, kumandanlık, önderlik* bildiren **batır** kavram işaretiley ilgili anlamlı bir dil ögesidir. Batır kavram işaretti tarihî süreçte bir taraftan kendi yapısını korurken diğer taraftan komşu dillerin de (başta Moğolca olmak üzere) etkisiyle değişime uğramıştır:

*batır > *batur > ... > /*baʃtor > ... > *ØØtor >çor > tor~çor

(Kök)türk harfli yazıtlarda, (bu bağlamda da) Karı Çor Tigin yazıtında geçen çor sözcüğü, Türkçenin çok erken dönemlerinde **batır** kavram işaretinden türemiş ileri dil ögesidir.

- **şını (↑ččı<↑+ččı):**

Yazıtın XII. satırında geçen **şını** (↑ččı) kavram işaretti **şın** (ččı) / (mezar, kabir) sözcüğü ile Türkçede belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan /+I/ /↑/ biçim biriminden oluşmaktadır. Bir isim tamlamasının (*k(a)rı çor tig(i)n şını*) belirtilen / tamlanan kısmını oluşturan bu kavram işaretti **mezari; kabri** anlamına gelmektedir.

Bazı bilim adamlarının (Bang, - Gabain - Rachmati, 1934: 89-90; Caferoğlu, 1968: 203; Bayat - Aliyeva, 2008: 190; Ölmez, 2012: 320) Çince (< qin / ts'in) kökenli olduğunu kaydettikleri **şın** / **sin** sözcüğü için Kaşgarlı Mahmud, *Divan u Lügati't-türk'*te şu açıklamalara ve örneklerde yer vermektedir:

şın: Boy pos. Bu sözden alınarak bodlug **şınlıq** kişi: Boylu poslu adam denir.

Buradan alınarak **mezara** da **şın** denir. Çünkü mezar insanın boyunca olur (DLT III, 138).

yalnguk menggü tirilmes sinka kirüb kirü yanmas: Kişi sonsuza kadar yaşamaz; mezara giren de (bir daha) geri dönmez (DLT III, 138).

Sin / sin (mezar) sözcüğü ve bu sözcükten türemiş **sinle**, **sinleg** kavram işaretleri hem Eski Türkçe Dönemine ait hem de sonraki dönemlere ait bazı yazılı kaynaklarda ve sözlüklerde de (Paçacıoğlu, 2006: 488-489) yer almaktadır:

(a) *n̥ta k(i)sre* : *küsgü yılg̊a* : *s(i)n̥l(e)gde* *küç k(a)ra bōd̊e(u)n̥t(e)m(i)s* : *sin s(i)zde* : *küç k(a)ra : sub (e)rm(i)s* (Ta. G 5; Mert, 2009: 124).

taki yime tütünlerim kim kayu tinlig ölüg kişi üçün sin orun itgeli yaratgalı sakinsar özleri kanta taplasar anta itzün (TT VI 289-290; Bang, - Gabain - Rachmati, 1934: 89-90).

- **yıgı** (yıŋı) - **yıgil**(a)dı (yıŋıdı): **yıgı** (yıŋı) - **yıgil(a)dı** (yıŋıdı):

yoğu (يۇڭى) kavram işaretü **yoğ** (يۇڭى) / (*yoğ töreni, yas töreni, ölüm töreni*) sözcüğü ile Türkçede belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan /+I/ / ئى/ biçim biriminden oluşmaktadır. *K(a)rı çor tig(i)n yoğu* tamlamasının belirtilen / tamlanan kısmını oluşturan bu kavram işaretü (*Karı Çor Tigin'in*) **yoğ töreni, yas / matem töreni, ölüm töreni** anlamına gelmektedir.

Yazıtın XIV. satında geçen ve (*k(a)rı çor tig(i)n*) şunu ýoðgi : **t(a)bg(a)c k(a)n** ýoðgl(a)dı **l(a)gzn yıl (a)lt(1)nc** aýka yiti : yangıka cümlesinin¹⁸ yüklemesini oluþtururan **þoðgl(a)dı** sözcüğünün yapısı ise söyledir:

- þög**: ad
- /+IA-/**: addan eylem yapan ek / biçim birim
- /-Tİ/**: görülen geçmiş zaman eki
- /+Ø/**: III. teklik sahisi eki

Eski Türk boy ve toplulukları arasında ölen kişinin *artık yok olduğunu*, *hayatta olmadığını*, *onun artık yaşamadığı gerçeğinin kabullenilmesi gerektiğini* dost düşman herkese bildirmek ve onu bütün yönleriyle anmak için adına **yoğ** (< **yoğ**) törenleri düzenlenir; yapılan bu eyleme de **yoğl(a)-** (oyer) denirdi.

¹⁸ Cümpledə: **(k(a)rı çor tig(i)n)** şını+Ø **yoğrı+Ø** kelime grubu cümlenin nesnesini; **t(a)bğ(a)c k(a)n** kelime grubu öznesini; **yoğ!(a)dı** yüklemi; **l(a)ğzın(yıl (a)l!(i)nç aýka yiti :** yangıka kelime grubu ise **zaman** tümlecinin (zaman bildiren zarf tümlecinin) oluşturmaktadır.

Acının paylaşıldığı, hüznün, kederin insanları birbirine kenetleyip birleştirdiği törenler ölen kişinin yaptığı görevye, statüsüne göre farklılık taşırdı. Eski Türk yaşayış ve inanışına ait değerlerin ve ritüellerin şekillendirdiği; yılın belirli zamanlarında düzenlenen bu törenlere ölen kişinin yakınları, boyundan soyundan olanlar katıldıkları gibi komşu halklardan ve ülkelерden de katılanlar olurdu. Kaynaklar yoğun törenlerine katılanların acıya ortak olmak, acıyı paylaşmak ve acıyı hafifletmek düşüncesiyle özel ağlayıcıları (sığışçıları), ritüel nitelikli bazı değerli hediyeleri, ölüünün mezarına konulacak / dikilecek damgalı taşları ve yoğun töreni sırasında gelenlere ikram edilmek üzere hazırlanan matem yemeği / ölü aşısı için büyükbaş ve küçükbaş hayvanları beraberlerinde getirdiklerini kaydetmektedir. Eski Türk yazılı belgelerinde de bu törenlerle ilgili bilgileri içeren önemli cümleler bulunmaktadır:

: **Y€YNYA** : **TYYNDA** : **ŞEŞHEDİYD** : **AHNE** : **TATYNA** : **TAYŞGIM** : **TAYŞGUD**
 : **MƏŞŞİ** **ŞƏŞŞİ** : **CİHMİYƏTLYN** : **ŞEHİRDİ** : **ŞEHİR** : **TİRNİNH** : **ΛΥΓΔ**
|ŞEŞHEDİYD| : **|ŞEHİRDİYD|** : **AHNEY** : **ŞEŞŞİ** : **ŞEHİR** : **TAYŞGIM** : **ŞEŞŞİ**

ṿög : v(i)p(a)rig : k(e)lür(ü)p : tike : birti (BK G 11).

: 1YY : አዴጋክ ክጥክ : ሽቦታ : 1YY : አዴጋክ : ከሳ ፌ : ተከተል : ዓቶዴ...
 ጥቆይታ : ተከተል : አጥቃቸው : ጥቆይታ : የጥቅምና : የካጋለጥናና : ያሬያዥ : ያዘጋጀት
 ክ(a)ሸ(a)n : in(i)si : (e)l ሽor : tig(i)n : k(e)l(i)p : u!(a)ሸu : t(ö)rt tig(i)n : k(e)l(i)p :
 işb(a)ra : b(i)lge : kööl i(ç) ሽor(u)ሸ : የሸ(a)t(t)i : b(e)d(i)zin : b(e)d(i)z(e)t(t)i :
 ol(u)r(t)i (KC 24).

k(a)tun : ýok b(o)lm(i)s (e)rti : (a)nu ýog(i)a(t(a)yín t(e)di (T 31).

የመጀመሪያው ከመጀመሪያው የሚከተሉት በመጀመሪያው ስምምነት ይፈጸማል (E 25-7; Ilseev, 2011: 425-426).

רְאֵבָדָן יְהוּנָה אֶלְעָזָר

ky mātaldumā lalka vārīcā / vārīcā lalka vārīcā (VR 1564)

mit einer kleinen Höhle und einer kleinen Kluft im Felsen (KR 4577).

yoğ: *Ölü gömülüükten sonra üç yahut yedi güne kadar verilen yemek*¹⁹ (DLT III, 309).

ol ölümge yoğladı: O, ölü için yemek verdi. Türklerin göreneği böyledir (DLT III, 309).

Karı Çor Tigin, Çin'de / Tabgaç Eli'nde öldüğü için Tabgaç imparatoru onun ölümünden yaklaşık bir ay sonra yoğ törenini / matem törenini yaptırmıştır. Yaşadıkları toprakların dışında dahi ölseler yoğ töreninin yapılmış olması bu törenlerin Türk boy ve toplulukları açısından önemini gösterir.

Çin imparatorunun Türklerin yaşayış ve inanışına saygı gösterip Karı Çor Tigin adına yoğun töreni düzenlemiş olması; (yazıtın Çince kısmında belirtildiği üzere) (resmî protokol kurallarının uygulandığı) bu törene Karı Çor Tigin'in ağabeyinin, yakın akrabalarının ve boy temsilcilerinin katılımını sağlaması son derece anlamlıdır.

- $\mathfrak{t}(a) \mathfrak{b} \dot{g}(a) \mathfrak{c}(\lambda) \{ \mathfrak{d} \}$

†(a)bğ(a)ç (人)†爻 sözcüğü eski Türk yazılarında ve Eski Türkçe Dönemine ait diğer eserlerde *Cin*, *Cinli* anımlarında kullanılmıştır:

t(a)bg(a)c : bod(u)n : s(a)bi : sücig : (a)gisi : yims(a)k : (e)rm(i)s (KT G 5).

t(a)b̥g(a)ç k(a)g(a)nka : ilin : tör(ii)sin : (a)lı birm(i)ş (BK D 8).

ՀԵՂԻՆԱԿԱՐԱՎՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

türk bod(u)p : k(a)nin bulm(a)y(i)n : t(a)bğ(a)çda : (a)dı(i)fı : k(a)nı(l)añı :
k(a)nin kood(u)p : t(a)bğ(a)çka : ý(a)na iç(i)kdi (T 2)

Useev, 2011: 426-427).

¹⁹ Bugün Türk dünyasının birçok bölgesinde (Kirgızistan'da, Kazakistan'da, Özbekistan'da, Türkmenistan'da, Azerbaycan'da, Türkiye'de...) aynı gelenek devam etmektedir. Nitekim (bu araştırmmanın yazarının doğum yeri olan) Kars ve çevresinde ölü gömülüdkten sonraki üç, yedi, kırk ve elli ikinci günlerde ve yıl dönümlerinde çadırlar kurulup yemek verilmekte; bu yemeklere dini bir boyut da kazandırılarak Kur'an-ı Kerim ve Mevlid okutulmakta ve yokşullara, düşkünlere, camilere, medreselere bağısta bulunulmaktadır.

Karı Çor Tigin yazıtında da aynı anlamda kullanılan **ተ(a)ብሔር(a)ቃ** (ለ’ዕስ) sözcüğü kendisinden sonra gelen **ከ(a)ኋ** (**ዶኋ**)²⁰ söcüğünün **belirteni** (**ተ(a)ብሔር(a)ቃ** **ከ(a)ኋ**); içinde bulunduğu cumlenin ise **öznesi** durumundadır. Cümlede **ተ(a)ብሔር(a)ቃ** **ከ(a)ኋ** kavram işaretü ile Karı Çor Tigin adına anıt mezar inşa ettiren, yazıt hazırlayan ve yoğun töreni düzenleten dönemin T'ang / Çin İmparatoru **Tai Tsung** (Dai Zong / Dài Zōng) kastedilmektedir.

- **l(a)ǵzin̥ ýıl (a)lṭ(i)nç aýka yiti : ýangiķa**

Karı Çor Tigin yazıtının XV-XVII. satırlar arasındaki ifadeler Karı Çor Tigin'in anıt mezarının, yazıtının ve yoğ törenin yapıldığı zamanı (7 Haziran 795) bildiren tarih kaydından (*l(a)ğzın yıl (a)lı(i)nç* ayıkta yiti : *yangika* *તાત્ત્વિક તાત્ત્વિકા* સાંજ જાનાયાનું)

Genelden özele doğru ifade edilen tarih kaydında **!(a)ǵzin ýıl** (۱۷۰ · ۲۹۴ هـ) kavramı işaretti “**Domuz yıl**” anlamına gelmekte ve 795 yılina tekabül etmektedir.

Tarih kaydının **ikinci bölümü** anıt mezarın ve yoğun töreninin yapıldığı **ayı** (altıncı ayı / Haziran ayını) bildirmektedir: **(a)lt(1)nç aýka / ئەلەت(1)نچ ئاýقا**.

(a) *lt(i)nç* aýka kelime grubunun yapısı da şöyledir:

(a) **lt(i)**: ad, sayı adı; altı

/+nC/: sıra sayı sıfatı yapan ek

ayı: ad, (yıllın on iki bölümünden her biri)

/+KA/: Türkçe'de yaklaşma / yönelme hâlini ifade etmek için kullanılan görevli dil öğelerinden biri. Burada "zamanda bulunma hâli"nın yapımında kullanılmıştır.

Tarih kaydının üçüncü **bölümü** anıt mezarin ve yoğ töreninin yapıldığı güne (domuz yılının altıncı ayının vedinci gününe) işaret etmektedir: **yiti ; yangika**/չԱՐՁ: ՌԱԶԻ.

yiti : **yangika** kelime grubunun yapısı da söyledir:

viti: ad, sayı adı; yedi

yangı: ad, gün

/+KA//: Türkçe'de yaklaşma / yönelme hâlini ifade etmek için kullanılan görevli dil öğelerinden biri. Burada "zamanda bulunma hâli"nın yapımında kullanılmıştır.

Karı Çor Tigin yazıtında kullanılan kronolojik yöntemin Çin kronolojik yöntemiyle paralellik arz ettiği / verilen tarihlerin birbiriyle tamamen örtüşlüğü görülür. Bu durum hem Türk boy ve topluluklarının tarihsel kronoloji bilincine sahip olduklarını hem de Çinli yöneticilerin ve memurların (“che-kouan” unvanlı tarih memurlarının (Bazin, 2011: 227) ve yazıcıların “bitigtaş itgücü”lerin) Türk boy ve toplulukları tarafından takip edilen kronolojik sistemi çok iyi bildiklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Karı Çor Tigin yazıtındaki tarih kaydının eski Türk yazılarında ve EsKi Türkçe Dönemine ait bazı yazılı kaynaklarda da kullanıldığını; *On iki Hayvanlı Takvim*, *On iki Hayvanlı Türk Takvimi* (Arat, 1987: 156-164; Turan, 2004: 32-33; Biray, 2009: 671 - 683); *On iki Hayvanlı Çin - Türk Takvimi* (Bazin, 2011) denilen takvimin kronoloji yönteminin uygulandığını belirtmek gerekir:

: ۋىچىڭ : ڦاڭ : ڦاڭىشىزىڭ : دىرىڭ : ڦىرىشىن چۈز.....ئەل.....ئەلەم : ڦىرىڭ
 ڦەتەنەت : ڦىرىشىن : ڦاڭىشىزىڭ : ڦەلەن : ڦەلەن
 bunça : k(a)zg(a)n(i)p : [.....] k(a)n̄g(i)m k(j)a(g(a)n it yil : oñ(u)n̄ç (a)y : (a)lta
 oñ(u)z̄ka : uça : b(a)r̄di : l(a)gzin : yil : biş(i)n̄ç (a)y : yiti : oñ(u)z̄ka : yoğ : (e)rtürt(ii)m
 (BK G 10).
 : د ڦەنەن : ٽ ڦاڭ : ڦىرىشىن : ڦەلەن : ڦەلەن : ڦىرىشىن : ڦەلەن
 ڦەلەن : ڦەلەن : ڦەلەن : ڦەلەن : ڦەلەن : ڦەلەن : ڦەلەن
 : ڦەلەن : ڦەلەن : ڦەلەن : ڦەلەن : ڦەلەن : ڦەلەن : ڦەلەن : ڦەلەن
 köl tig(i)n : koon(y) : yilka : yiti : y(e)g(i)rm(i)ke : uçdi : tok(u)z(u)n̄ç (a)y : yiti
 oñ(u)z̄ka : yoğ : (e)rtürt(ii)m(i)z : b(a)r̄kin : b(e)d(i)zin : bit(i)g t(a)şin : biçin : yilka :
 yit(i)n̄ç (a)y : yiti oñ(u)z̄ka : koop (a)lkd(i)m(i)z (KT KD).

takiku yil ikindi ay on yangika manga bay temürke kebez tariku yir kergek bolup temiçining po suwtakı uduru borluğın on tang kebez yakaşa tutdum (Eski Uygur Pamuk Tarlası Kiralama Vesikası; İzgi, 2004: 116-117).

tonguz yil bisinç ay on altika manga terbişke yunglaglig çao yastuk kergek bolup adamning manga ülüşte teggen taysangtağı on altı er kömer borluğta manga teger çırkuştın alıp öngtün singarin alıp yarım borluğumnu udçı buğa esen ikegüütin yüz yastuk çao alıp toguru tomlıdu satdım (Eski Uygur Dönemi Tarla Satış Vesikası; İzgi, 2004: 120-121).

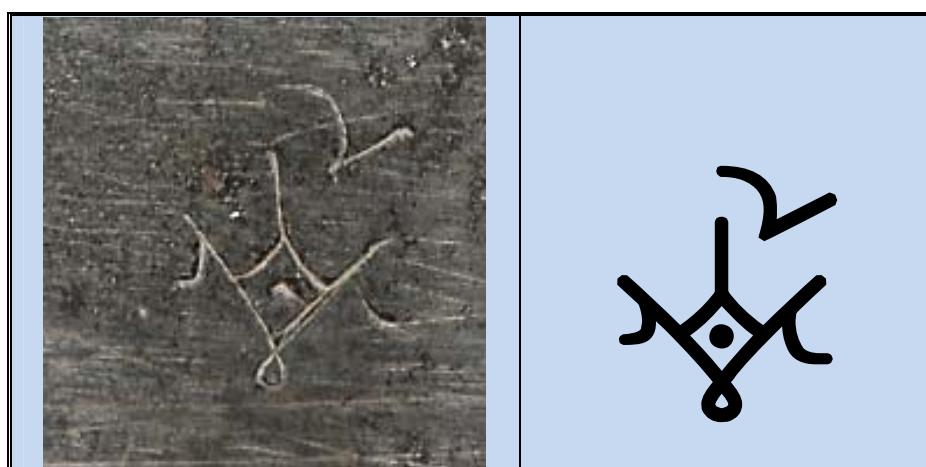
3.7. Karı Çor Tigin Yazıtındaki Damga:

İnsanoğlu bir grupta, bir toplulukla birlikte yaşamaya başladığından beri birlikte yaşadığı grubun / topluluğun hem bir parçası olduğunu göstermek hem de onlara ait “değerler”e saygısını ve bağlılığını bildirmek için ait olduğu toplum tarafından “kutsiyet” atfedilen grafiksel dil öğelerini (resimleri, sembollerini, armaları ve damgaları) somutlaştırıp / nesnel objelere dönüştürüp üzerinde taşıma; “dövme” olarak vücudunun farklı bölgelerine; “damga” olarak da egemenliği ve denetimi altında bulunan canlı ve cansız varlıklara / objelere işleme gereği duymuştur.

Ortak yaşayış ve inanışın, paylaşımın ürünü olan damgalar da anılan ayıralıklı grafiksel dil öğeleri içinde yer almış; ait oldukları toplulukların, boyaların ve ulusların diğerlerine / ötekilere karşı varoluşlarının, kimliklerinin ve kültürlerinin göstergesi / sembolü olarak kullanılmışlardır. Bu sebeple de çoğu kez damgalar ait oldukları insan topluluklarının, oymakların, boyaların, soyların adlarının yerine kullanılarak onları temsil etmişlerdir.

Kaynağını çoğunlukla mistik dünyanın totemleştirilen varlıklarının oluşturduğu bu ayıralıklı göstergeler (damgalar), farklı sebeplerle, farklı coğrafyalarda yaşamak zorunda kalan / bırakılan Türk boy, soy ve topluluklarının kimliklerini korumalarında, tarihten gelen bağlarını sürdürmelerinde, kalıtsal özellikleriyle birlikte deneyimlerini, edinimlerini, bilgi ve birikimlerini gelecek kuşaklara aktarmalarında da önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda damgalar Türk boylarının Asya’dan Avrupa’ya hatta Afrika Kıtası’na kadar uzanan serüveninin en büyük tanıkları ve belgeleri arasında yer alır (Alyılmaz, 2010: 81-87).

Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)türk harfli kısmının alt tarafında da $2 \times 1,5 \text{ cm}$ ölçülerinde bir damga bulunmaktadır:

Karı Çor Tigin yazıtındaki damga ve bu damganın çiziminin görüntüsü

Daha önce Moğolistan ve Sibiryada bazı eski Türk yazılarında ve bengü taşlarında (dikili taşlarda ve kayalarda) yer alan bu damga Uygurların Yaglakar boyunun / sülalesinin ana damgalarından birini oluşturmaktadır.

*Karı Çor Tigin yazıtındaki damganın eski Türk yazılarındaki ve bengü taşlarındaki
damgalarla ilgisini yansitan²¹ bir görüntü (çizim: Onur ER)*

Moyun Çor Kağan (Şine Us) yazıtında, Şivet Ulaan damgalı taşında, Moğolistan'daki ve Sibirya'daki (başa Hakasya olmak üzere) eski Türk yerleşim alanlarında bu damganın benzer şekillerinin bulunması hem Karı Çor Tigin ile Uygurların hem de Uygurlarla eski Türk boy ve topluluklarının etnik ve kültürel bağını yansıtması bakımından son derece önemlidir.

Karı Çor Tigin yazıtındaki damga ile ilgili bir tasarım (Levent ALYAP)

²¹ Kari Çor Tigin yazıtındaki damganın eski Türk yazılarındaki ve bengü taşlarındaki damgalarla ilgisini yansitan bilgilere ve görüntülere Çindeki (Kök)türk Harfli Yazıtlar ile ilgili kitapta yer verildiğinden burada tamam zikredilmemiştir.

4. Sonuç ve Öneriler:

- T'ang İmparatoru Tai Tsung (Dài Zōng) zamanında (794 yılının beşinci ayında) ülke içinde baş gösteren isyanları bastırmak amacıyla Chang'an'a / Xi'an'a gelip imparatorluk ordusuna “sol kuvvetler komutanı” olarak katılan Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemi prenslerinden Karı Çor Tigin 20 yaşında iken 20 Mayıs 795 tarihinde Xi'an'da hastalanıp ölü. T'ang İmparatoru Tai Tsung / Dài Zōng onun adına bugün Xi'an'ın 10 km güneybatısında bulunan Zhang Du Yuan Bölgesi'nde bir anıt mezar yaptıır (7 Haziran 795) ve üzerine Çince ve Türkçe metinlerden oluşan bir yazıt koydurur. Çince ve ((Kök)türk harfli) Uygurca metinler içerik bakımından birbiriyle benzerlikler gösterir. Yazıt, Çince - Türkçe (Uygurca) çift dilli ilk yazıtlar arasında yer alması bakımından önemlidir.
- Çin Halk Cumhuriyeti'nde (Kök)türk harfli yazıtlar, daha ziyade Uygur Özerk Bölgesi, İç Moğolistan ve Kansu / Gansu bölgelerinde tespit edilmiştir. Karı Çor Tigin yazıtının T'ang İmparatorluğu'nun başkenti ve İpek Yolu'nun başlangıç noktası olan Chang'an'da / Xi'an'da bulunması bu bölgede başka yazıtların da olabileceği ihtimalini doğurması bakımından ilgi çekicidir.
- Hâlen Xi'an'daki “T'ang West Market Museum”da sergilenen Karı Çor Tigin yazımı, (birbirleriyle zaman zaman savaşmış olsalar da) Çinlilerle Türkler (Uygurlar) arasındaki diplomatik ilişkiyi, dayanışmayı yansıtması bakımından da dikkate değerdir.
- Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)türk harfli metni (kısa olmasına karşın) Uygurların idari, askerî ve hiyerarşik yapılarını, savaşçı özelliklerini, akrabalık ilişkilerini, yaşayış ve inanışına ait değerleri yansitan pek çok kavram işaretini (unvan ve terimi) bünyesinde barındırır. Söz konusu kavram işaretleri Uygurlarla diğer Türk boy ve toplulukları arasındaki bağlı ortaya koyması açısından önemlidir.
- Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)türk harfli metninde (küçük farklılıklar olsa da) (Kök)türk ve Ötüken Uygur dönemlerine ait kağan ve kumandanlara ait yazılardaki yazım özelliklerinin uygulandığı görülür.
- 07 Nisan 2013 tarihinde Pekin Üniversitesi Eski Çin Tarihi Araştırmaları Merkezinde, 09 Nisan 2013 tarihinde ise Xi'an'daki T'ang West Market Museum'da Karı Çor Tigin yazımıyla ilgili düzenlenen sempozyumlar Çin Halk Cumhuriyeti'nde eski Türk yazıtlarıyla ilgili gerçekleştirilen ilk bilimsel / akademik toplantılar olma özelliği taşımaktadır. Bu tür bilimsel / akademik toplantıların sayısı artırılarak Türkiye Cumhuriyeti ile Çin Halk Cumhuriyeti arasındaki uluslararası ilişkiler ve dayanışma geliştirilip güçlendirilebilir.

Kısaltmalar Dizini:

Kısaltma	Karşılığı	Kısaltma	Karşılığı
age	adi geçen eser	KB:	<i>Kutadgu Bılıg</i>
agm.:	adi geçen makale	KÇ:	Köl i(ç) Çor yaziti
AH:	<i>Atebetü'l Hakayık</i>	KD:	kuzeydoğu
AY:	<i>Altun Yaruk</i>	KT:	Köl Tigin yaziti
B:	batı	KTLS	<i>Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü</i>
bk.:	bakınız	Ku:	<i>Kuanşı im Pusar</i>
BK:	Bilge Kağan yaziti	m:	metre
BT:	Bilge Tonyukuk yazitları	MÇ:	Moyun Çor Kağan (Şine Us) yaziti
C:	cilt	MS:	<i>Milattan sonra</i>
cm:	santimetre	MST:	<i>Maytrisimit</i>
ÇB:	Çaştani Beg Hikâyesi	Sü.:	Suci yaziti
D:	doğu	Ta.:	Tariat yaziti
DLT:	<i>Divan u Lügati't-türk</i>	TDAY:	<i>Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten</i>
DS:	<i>Derleme Sözlüğü</i>	TT:	<i>Türkische Turfantexte</i>
E:	Yenisey yazitları	TY:	Talas yazitları
EUTS:	<i>Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü</i>	Ui.:	<i>Uigurica</i>
G:	güney	ÜY:	<i>Üç Yitigsizler</i>
GB:	güneybatı	vd.:	ve devamı, ve diğer(ler)i.
GD:	güneydoğu	vs.:	vesaire
K:	kuzey	YUTS:	<i>Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü</i>

Kaynakça:

- AKSAN, D. (2000). *Eski Türkçe'nin İzlerinde Orhun ve Yenisey Yazitları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlatıldığı Gerçekler*. İstanbul.
- AKSOY, Ö. A. - VARDARLI E. – ÜLKÜTAŞIR, Ş. vd. (1965). *Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözcüğü C II*. Ankara.
- ALMAS, T. (2010). *Uygurlar*. İstanbul. çev. D. Ahsen BATUR.
- ALYAP, L. (2012). (Kök) Türk Tipografisinin Yazılı Eserlerde Font Olarak Kullanımında Görsel Sanatlar Destekli Bilişim Teknolojisinden Yararlanma ve Karabalgasun I Yaziti Üzerine Font (Alyılmaz.TTF) Denemesi. *Uluslararası TEKE (Türkçe, Edebiyat, Kültür ve Eğitim) Dergisi*, <http://www.tekedergisi.com>, 3, 1-15.
- ALYILMAZ, C. (1994). *Orhun Yazitlarının Söz Dizimi*. Erzurum.
- ALYILMAZ, C. (2003). Bugut Yaziti ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3, 11-21.
- ALYILMAZ, C. (2003). Köl Tigin Yazıtına Yapılan Eklemeler Üzerine. *Orkun Dergisi*, 59, 24-27.

- ALYILMAZ, C. (2003). Türk Tengri Dini Edebî Çevresi (Orhun Türkçesi Dönemi), *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Tarihi, C 4.* Ankara. 1-24.
- ALYILMAZ, C. (2004). *Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi.* Ankara.
- ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu.* Ankara.
- ALYILMAZ, C. (2006). Kirgızistandaki (Kök)türk Harfli Yazıtların Bugünkü Durumu. *Journal of Turkic Civilization Studies, C 1, 2,* 17-27.
- ALYILMAZ, C. (2007). *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde.* Ankara.
- ALYILMAZ, C. (2007). Köl Tigin Yazılıtı'na Sonradan Yapılan Eklemeler. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (24-29 Eylül 2000),* Ankara, 107-112.
- ALYILMAZ, C. (2008). Moğolistan'da Bulunmuş (Kök)türk Harfli Bir Yazıt Parçası. *Türk Dilleri Araştırmaları Festschrift in Honor of Talat Tekin,* İstanbul, 18, 49-60.
- ALYILMAZ, C. (2010). 2010 Yılı İtibarıyla Höşöö Tsaidam Bölgesi ve Orhun Vadisi. *Dil Araştırmaları Uluslararası Hakemli Dergi, 7,* 9-59.
- ALYILMAZ, C. (2010). Türk Kültürü'nün Oluşumunda Damgaların Rolü. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Bildirileri, C III,* Ankara. 81-87.
- ALYILMAZ, C. (2011). (Kök)türk Harfli Yazıtlar. *Türk Yurdu, C 31,* 287, 25-31.
- ALYILMAZ, C. (2011). Eski Türk Mezar Geleneği ve Bursadaki Türbeler. *Kaşgar'dan Endülüs'e Türk-Islam Şehirleri Sempozyumları 28-30 Nisan 2011 Bursa Şehrengizi Bir Cihan Devletinin Doğduğu Şehir,* Bursa, 1-41.
- ALYILMAZ, C. (2012). İslamiyet Öncesi Türk Eserleri. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri,* Ankara, 6-105.
- ALYILMAZ, C. (2013). Türk Kültüründe Kaplumbağa. *Prof. Dr. Leyla Karahan Armağanı,* Ankara, 141-164.
- AMANOĞLU, E. (2001). Uygur Devletinin İlk Kağanlarının (744-840) Ad ve Unvanları Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkçay Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 16,* 151-156.
- ARAT, R. R. (1987). *Türklerde Tarih Zaptı, Makaleler.* Ankara. yay. hzl. Osman F. SERTKAYA.
- ATALAY, B. (1985). *Divanü Lügat-it Tercümesi C I.* Ankara.
- BANG, W. - GABAİN, A. von - RACHMATI, G. R. (1934). *Türkische Turfan-Texte, VI Das Buddhistische Sūtra Sekiz Yükme.* SBAW, Berlin.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. S. (1998). *Sthiramati'nin Vasubandhu'nun Abhidharmakosasastra'sına yazdığı tefsirin ETÜ. tercümesi, Abidarim kuinlig*

koşavarti şastirtaki çin kirtü yörüglernen kingürüsi'nden üç itigsizler Giriş, Metin, Tercüme, Notlar, İndeks XXX Levha. Ankara.

- BATMANOV, İ. A. (1959). *Yazik Yeniseyskikh Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti.* Frunze.
- BATMANOV, İ. A. (1971). *Talasskie Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti.* Frunze.
- BAYAT, F. - ESEN-ALİYEVA, M. (2008). *Eski Türkçe Sözlük.* İstanbul.
- BAYAT, F. (2008). *Orta Türkçe Sözlük.* İstanbul.
- BAZİN, L. (2011). *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri.* Ankara. çev. Vedat KÖKEN.
- BİRAY, N. (2009). 12 Hayvanlı Türk Takvimi - Zamana ve İnsana Hükmetmek. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 39 (Prof. Dr. Hüseyin Ayan Özel Sayısı), 671 - 683.
- BOLD, L. (1990). *Bnmau-in Nutag Dah' Hadni Biçees (Tureg Biçgiin Dursgal).* Ulaanbaatar.
- BOLD, L. (2006). *Orhon Biçgiin Dursgal II.* Ulaanbaatar.
- CAFEROĞLU, A. (1931). Tukey ve Uygurlarda Han Unvanları. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, C I*, 105-119.
- CAFEROĞLU, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.* İstanbul.
- CHAVANNES, E. (2007). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri.* İstanbul. çev. M. KOÇ.
- CLAUSON, S. G. (1963). The Name Uygur. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 3/4, 140-149.
- CLAUSON, S. G. (1972). *En Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford.
- ÇANDARLIOĞLU, G. (1977). Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar ve Bunların İçüzü. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 31, 36-46.
- ÇANDARLIOĞLU, G. (1984). Uygur-Çin İktisadî Münasebetleri (At - İpek Alışveriş) (744-840). *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 34, 73-80.
- ÇANDARLIOĞLU, G. (2004). *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü.* İstanbul.
- DONUK, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari - Askerî Unvan ve Terimler.* İstanbul.
- ERASLAN, K. (2013). *Eski Uygur Türkçesi Grameri.* Ankara.
- ERCİLASFUN, A. B. (2009). Dîvânü Lügati't-Türk ve Uygurlar. *Turkish Studies*, 4/8, 5-12.

- ERCİLASUN, A. B. vd. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü C I.* Ankara.
- GABAIN, A. von (1944). Köktürklerin Tarihine Bir Bakış II: Uygurların Step ve Şehir Hayatı (742-840). *AÜDTCFD*, 2/5, 690-695.
- GABAIN, A. von (1987). *Eski Türkçenin Grameri.* Ankara. çev. M. AKALIN.
- GEMALMAZ, E. (1992). *Standart Türkiye Türkçesi (STT)'nin Formanlarının Enformatif Değerleri ve Bu Değerlerin İhtiyaç Hâlinde Bu Dilin Gelişmesine Muhtemel Etkileri.* Erzurum.
- GEMALMAZ, E. (2010). *Türkçenin Derin Yapısı,* Ankara. yay. hzl. Cengiz ALYILMAZ - Osman MERT.
- GÖMEÇ, S. (2008). Uygur Kagan Soyunun Problemleri. *H.Ü. Türkiyat Araştırmaları Prof. Dr. Cihat Özönder'in Anısına*, 9, Ankara. 257-264.
- GUMİLYEV, L. N. (1999). *Eski Türkler.* İstanbul. çev. Ahsen BATUR
- GÜNGÖR, H. (1998). Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Tengri Kavramlarının Kullanılışı. *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, 139-145.
- GÜNER, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri.* İstanbul.
- HAMILTON, J. R. (1955). *Les Ouïgours, à l'époque des Cinq dynasties d'après les documents chinois.* Paris.
- HAMILTON, J. R. (1997). Tokuz Oğuz ve On Uygur. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 187-232. çev. Y. KOÇ - İ. BİRKAN.
- HAMILTON, J. R. (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası Kalyanamkara ve Papamkara.* Ankara. çev. E. KORKUT - İ. BİRKAN
- İZGİ, Ö. (1978). XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Devletleri'nin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler. *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, 96-97.
- İZGİ, Ö. (1985). Uygur Kağanlarının T'ang Sülalesi Tarihine Göre Soy Küteklerinin İncelenmesi. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 13, 245-264.
- İZGİ, Ö. (1986). *Kutlug Bilge Kül Kağan Bögü Kağan ve Uygurlar.* Ankara.
- İZGİ, Ö. (1987). *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre).* Ankara.
- İZGİ, Özkan (2002). Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler. *Türkler Ansiklopedisi C I.* Ankara. 463-477.
- KAMALOV, A. (2002). Uygur İmparatorluğu (744-840). *Türkler Ansiklopedisi C II.* Ankara. 225-232.
- KARGI-ÖLMEZ, Z. (1997). Kutadgu Biligde İkilemeler (1). *Türk Dilleri Araştırmaları C 7*, Ankara. 19-44.

- KAYA, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*. Ankara.
- KORMUŞİN, İ. V. (1997). *Tyurkskie Yeniseyskie Epitafii Teksti i Issledovaniya*. Moskova.
- KORMUŞİN, İ. V. (2008). *Tyurkskie Yeniseyskie Epitafii Grammatika Tekstologiya*. Moskova.
- KŌSETSU, S. (2008). The establishment of the Old Turkic Kaghanate and a view of thir Kingship. *Tohogaku*, 115, 141-157.
- LEVİTSKAYA, L. S. - DIBO, A. V. - RASSADİN, V. İ. (1997). *Etimologiceskiy Slovar' Tyurkskiy Yazikov*. Moskova.
- Lİ, Y. S. (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. İstanbul.
- MACKERRAS, C. (2000). Uygurlar Erken İç Asya Tarihi. ed. D. SİNOR, İstanbul. 425-449, çev. Ş. TEKİN.
- MALOV, S. Y. (1952). *Yeniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov*. Moskova-Leningrad.
- MERT, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes-Tariat – Şine Us*. Ankara.
- MÜLLER, W. K. – GABAIN, A. von (1945). *Uygurca Üç Hikâye / Uigurica IV – A*. İstanbul, çev. S. Himran
- MÜLLER, W. K. – GABAIN, A. von (1946). *Uygurca Üç Hikâye / Uigurica IV – B, C*. İstanbul, çev. S. Himran.
- NADELYAEV, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad.
- NECİP NECİPOVIÇ, E. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara. çev. İ. KURBAN.
- ONAT, A. - Orsoy, S. - Ercilasun, K. (2004). *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*. Ankara.
- ONAT, A. (1992). Eski Ortaasya Kavimlerinin Çin ile Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme. *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi C* 15, 26, 63-71.
- ONAT, A. (2012). *Çin Kaynaklarında Türkler (Han Hanedanı Tarihinde 'Batı Bölgeleri')*. Ankara.
- ORKUN, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara.
- OSAWA, T. (2011), Eski Türk Devletinin Asıl Soyadı A-shi-na mı, yoksa Ashinas mı? –DLT'ten Önceki Türk Dili Durumu ve Bir Sözcüğe Bakış-. *Mahmûd al-Kâşgarî'nin 1000. Doğum Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Dîvânu Luğâti't-Turk Sempozyumu 5-7 Eylül 2008*, İstanbul, 425-444; Ed. H. DEVELİ, M. S. KAÇALİN, F. KIRAL, M. ÖLMEZ, T. ÇULHA.

- ÖGEL, B. (1964). Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devresi. *TTK Belleten C 19*, 331-376.
- ÖLMEZ, M. (1997). Eski Türk Yazılarında Yabancı Öğeler (2). *Türk Dilleri Araştırmaları C 7*, 175-186.
- ÖLMEZ, M. (2013). *Orhon - Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıları Metin Çeviri Sözlük*. Ankara.
- ÖLMEZ, M. (2013). Ermenice “Torun”un Türkçesi Var mıydı? *Derin Tarih*, 15, 88-89.
- ÖNER, M. (2011). Or~Tor~Çor Sözleri Hakkında. *Türkçe Yazılıları*, İstanbul, 269-272.
- PAÇACIOĞLU, B. (2006). *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*. Ankara.
- PULLEYBLANK, E. G. (1955). *The Background of the Rebellion of An Lu-shan*. Londra.
- PULLEYBLANK, E. G. (1994). Tokuz Oğuz Problemi Hakkında Bazı Mülahazalar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 92, 15-23. çev. E. B. ÖZBİLEN.
- PULLEYBLANK, E. G. (1999). Çinlilerin Türklerle Verdiği Adlar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 121, 149-154. çev. E. B. ÖZBİLEN.
- ROUX, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*. çev. Aykut KAZANCIGİL.
- RÖHRBORN, K. (1977-1996). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien: a-äryjäk*, I-6, Wiesbaden.
- SCHLEGEL, G. (1892). *La Stèle Funéraire du Teghin Giogh et ses Copites et traducteurs Chinois, Russes et Allemands*. Helsinki.
- SERTKAYA, O. F. - ALYILMAZ, C. - BATTULGA, T. (2001). *Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü*. Ankara.
- SERTKAYA, O. F. (1986). Eski Türk Şiirinin Kaynaklarına Toplu Bir Bakış. *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı (Eski Türk Şiiri)*, 409, 43-80.
- SERTKAYA, O. F. (1995). Kâğıda Yazılı Göktürk Metinleri ve Kâğıda Yazılı Göktürk Alfabeleri. *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara. 277-292.
- SERTKAYA, O. F. (1995). Göktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri. *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara. 303-312.
- SERTKAYA, O. F. (1997). En Eski Devrelerinden Uygurlara Kadar Türk Dili. *Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı I*, 15, 227-233.
- SERTKAYA, O. F. (2001). Suuci < Sugeci / (Bel) Yazıtının Ne Zaman Yazıldı? *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2000*, 307-312.
- SERTKAYA, O. F. (1995). *Göktürk Tarihinin Meseleleri*. Ankara.

- SHIRATORI, K. (1899). *Die Chinesische Inschrift auf dem Gedenkstein des K'üe-t'e-k'in am Orkhon.* Tokio.
- SHIAO, L. Z. (1988). *Uygur Tarihi.* Pekin.
- SINOR, D. (ed.) (2000). *Erken İç Asya Tarihi.* İstanbul.
- TEKİN, Ş. (1960). *Uygurca Metinler I Kuanşı İm Pusar (Ses İşiten İlâh) Vap hua ki atlig nom çeçeki sudur (saddharmapuṇḍarīka-sūtra).* Erzurum.
- TEKİN, Ş. (1960). *Uygurca Metinler II Maytrisimit Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidâ Bir Dram (Burkancılığın Vaibhâsika Tarikatine Ait Bir Eserin Uygurcası).* Ankara.
- TEKİN, Ş. (1962). Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı ile Birkaç Not (762-1962). *TDAY Belleten* 1962, 1-11.
- TEKİN, T. (1986). İslâm Öncesi Türk Şiiri. *Türk Dili*, 409, 3-42.
- TEKİN, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı.* Ankara.
- TEKİN, T. (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı.* Ankara.
- TEKİN, T. (1998). *Orhon Yazıtları Kül Tigin Bilge Kağan Tunyukuk.* İstanbul.
- TEKİN, T. (2004). *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı.* Ankara.
- TOGAN, İ. - KARA, G. - BAYSAL C. (2006). *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 194a: "Türkler Bölümü"* (Açıklamalı Metin Neşri). Ankara.
- TURAN, O. (2004). *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi.* İstanbul.
- USEEV, N. (2010). Sahiplerinin Boyu Belirtilen Köktürk Harfli Yazıtlar. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 5/4, 1516-1521.
- USEEV, N. (2011). *Yenisey Cazma Estelikteri I: Leksikası cana Tekstter.* Bişkek.
- VASİLYEV, D. D. (1983). *Grafiçeskiy Fond Pamyatnikov Tyurkskoy Runiçeskoy Pis'mennosti Aziatskogo Areala (Opit Sistematisatsii).* Moskova.
- VASİLYEV, D. D. (1983). *Korpus Tyurkskikh Runiçeskikh Pamyatnikov Basseyyna Yeniseya.* Leningrad.
- VASİLYEV, D. D. (1999). Göktürk Yazı Kültürünin Avrasya Bölgesel Açısı. 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı* 1996, 1193-1197.

